

Forfatter: Palladius, Peder

Titel: Peder Palladius' Danske Skrifter

Citation: Palladius, Peder: "Peder Palladius' Danske Skrifter", i Palladius, Peder: *Peder Palladius' Danske Skrifter*, udg. af Lis Jacobsen , H.H. Thiele, 1911-1926, s. 28. Onlineudgave fra Arkiv for Dansk Litteratur: <https://tekster.kb.dk/text/adl-texts-palladius01val-shoot-idm140153321058112.pdf> (tilgået 24. april 2024)

Anvendt udgave: Peder Palladius' Danske Skrifter

29
OVERSÆTTELSE AF
LUTHERS
ENCHIRIDION
1538.
30
31

INDLEDNING.

I.

ET halvt Aar efter, at Palladius havde udsendt Katekismen for Sognedegne, laa en Haandbog for Sognepræster færdigtrykt. I denne var - i Modsætning til i Katekismen - alle Dele af den tyske Original medtaget og i deres fulde Omfang. At Palladius, trods sit "suare embede oc store arbejde oc største wledighed", oversatte og udgav "Enchiridion" saa kort efter Udgivelsen af Katekismen - og udgav den nøje svarende til Luthers Text uden at benytte sin egen Katekismusudgave, skyldtes sikkert Bugenhagen. Palladius' Katekismusoversættelse 1537 var, som vi har set foran (S. 3 f.), gennem Vormordsens Katekismus grundet paa den *latinske* Udgave af Luthers lille Katekismus, og denne afveg paa ikke faa Punkter fra den tyske Original; dertil kom, at Sakramentlæren var optaget i stærkt forkortet Form, og at Fortalen og Tillæggene slet ikke var medtaget. Men Bugenhagen fordrede, at der gaves Præsterne et Manuale, der var i Overensstemmelse med Luthers Original. I den lille Bog om lønligt Skriftemaal, som Palladius udgav nogle Maaneder efter Oversættelsen af Enchiridion, lærer vi Bugenhagens Fordring at kende gennem Palladius' egne Ord. Han skriver her i Fortalen: "Effterdi at vor kiære aandelige Fader/ Høglærd mand Doctor Joannes Bugenhagius Pomeranus/ for merkelige sagers skyld begerede aff alle Superintendententer i Danmarck och Norge/ at Enchiridion Lutheri motte bliffue al ene pro Manuali Da vil jeg aldrig encten tage der nogit fra/ eller legge der nogit til/ men lade det bliffue effter hans vilge oc begering". Palladius lod det blive efter 32 Bugenhagens Vilje og Begæring og udsatte "aff Tydske paa Danske denne lille Manual".

Vi skal nu undersøge, hvilke Kilder Palladius har brugt til denne Oversættelse. De Spørgsmaal, vi maa søge Svar paa, er følgende: 1. Hvilken *tysk* Udgave har han benyttet? 2. Har han ved Siden af den tyske Udgave brugt en *latinsk*, og da hvilken? 3. Har han bygget paa ældre *danske* Oversættelser eller Bearbejdelser, og da i hvor stort Omfang?

II.

Det første Spørgsmaal er, saa vidt jeg véd, nyligst besvaret af Lutherforskeren Otto Albrecht, der i 1905 skrev flg. herom: "Als Vorlage wird Palladius den Wittenberger Druck des Enchiridion v. J. 1531 benutzt haben; sonst müsste es eine uns unbekannte Ausgabe gewesen sein, die, von Schirlentz in Wittenberg zwischen 1531 und 1535 gedruckt, die schon hervorgehobenen charakteristischen Worte "zornig, vnzüchtig, heissig" im Stück von der Beichte ebenfalls enthalten hat; seit 1535 nämlich fehlen diese in allen Wittenberger Ausgaben und deren Nachdrucken".¹ Samme Resultat var A. Chr. Bang kommet til nogle Aar i Forvejen i "Den lutherske katekismus' historie" I, S. 239. De omtalte Ord i Skriftemaalet findes dog foruden i Wittenbergerudgaven 1531 ogsaa i forskellige nedertyske Udgaver, men - skriver Albrecht - disse kan "wegen andersartigen Gesamtanlage als Vorlage für den dänischen Übersetzer nicht in Frage kommen".

Imidlertid viser en nøje Sammenligning mellem Palladius' Oversættelse og den højtyske Wittenbergerudgave til den ene Side og den nedertyske Magdeborgerudgave (1531) til den anden, at Palladius' Udgave i en Mængde Enkeltheder, hvor den højtyske og den nedertyske Udgave afviger fra hinanden, stemmer overens med den nedertyske Text, ikke med den højtyske. Jeg skal anføre nogle Exempler fra Stykket om Skriftemaal (S. 87-89 nf.), det Stykke, hvor ^{*}33 Forholdet er renest, fordi Palladius

ikke her har haft en dansk Oversættelse eller danske Forbilleder som Grundlag.

S. 88, L. 11. Pall: *om du æst een Fader*, Magdeb.udg: *yfft du ein Vater syst*, men Wittenb.udg: *ob du Vater seiest*.¹

sst. Pall: *Frue, Pige eller Suend*, Magdeb.udg: *frouwe, Maget edder Knecht*, men Wittenb.udg. kun: *Fraw, Knecht*.

S. 88, L. 13. Pall: *wtuctig eller auuidz syug*, Magdeb.udg: *vntüchtich edder hettisch*, men Wittenb.udg: *vnzüchtig, heissig*.²

S. 88, L. 15. Pall: *skødeløss eller giort skade*, Magdeb.udg: *verrökeloset edder schaden gedan*, men Wittenb.udg: *verwarlost, schaden gethan*.

S. 88, L. 22. Pall: *Ja sig frem*, Magdeb.udg: *Ja segge her*, men Wittenb.udg. kun: *Sage an*.

Ogsaa i Ordstillingen er Overensstemmelsen med Magdeborgudgaven paafaldende, f. Ex. S. 89, L. 26 har Pall: *Ske dig lige som du tror*, Magdeb.udg: *Dy geschee also du löuest*, men Wittenb.udg: *Wie du gleubest, so geschehe dir*.

Endvidere kan det nævnes, at de enkelte Ord ofte stemmer overens med den nedertyske Texts Ord, skønt den højtyske Texts fandtes i Sproget, og man saaledes skulde have ventet, at Palladius havde valgt disse, om han kun havde haft en højtysk Text. Saaledes har Pall. i Luthers Fortale S. 72, L. 5: *græselig stor*, Magdeb.udg: *greseliken groten*, men Wittenb.udg: *grewlich*; i Skriftmaalet S. 88, L. 30 har Pall: *whøffuisk*, Magdeb.udg: *vnhöuesch*, men Wittenb.udg: *schampar* ("skamagtig"); i Hustavlen S. 94, L. 5 har Pall: *met all erlighed*, Magdeb.udg: *mit atter eerlicheit*, men Wittenb.udg: *mit atter erberkeit*.

Disse Exempler maa være tilstrækkelige til at vise, at ^{*} ^{*} ³⁴ Oversættelsen i hvert Fald ikke kun har haft Wittenbergerudgaven som Grundlag; imidlertid kan Palladius heller ikke som Engrundlag have haft den nedertyske Udgave, da saavel Magdeborgerudgaven 1531 af Katekismen, som Magdeborgerudgaven 1534 af Haandbogen i deres Indretning er forskellig fra Palladius' Enchiridion. Der er derfor, saa vidt jeg kan se, kun to Muligheder: enten, at Pall. har haft en nedertysk Udgave som *Grundlag*, hvis hele "Gesamtanlage" var bragt i Overensstemmelse med den højtyske Udgave (en saadan Udgave har jeg imidlertid ikke fundet Oplysning om, hvad der dog ikke viser, at den ikke er bevaret - Weimarudgaven af Luthers Værker med den fuldstændige Fortegnelse af Udgaver er endnu ikke naaet til Enchiridion - end mindre, at den ikke har existeret) eller, at han har haft den nedertyske Magdeborgerudgave som *Hjælp* til Oversættelsen, men som Grundlag for Bogens Indretning en højtysk Udgave, og da rimeligvis Udgaven 1536, som han jo, som foran paavist (S. 27), vistnok allerede nyttede til sin Katekismusoversættelse 1537.

Og at Palladius har nyttet en nedertysk Udgave er ikke tilfældigt. Hvor stor Indflydelse Nedertysken har haft i Danmark i de foregaaende Aarhundreder, har vi Vidnesbyrd om i de talrige nedertyske Ord, der i hin Tid fik Indfødsret i Sproget. *Og denne Indflydelse fortsattes i Reformationstiden*. Ikke mindst gennem selve Reformationsværket. Mange kirkelige Dokumenter fra 16. Aarh. er affattet paa Plattysk. Den Mand, der ordnede hele vort Kirkevæsen talte Plattysk¹. Den Konge, der gennemførte den evangeliske Kirke, talte Plattysk². Og i Wittenberg, ^{*} ^{*} ³⁵ den By, til hvis Universitet danske Reformatorer fortrinsvis søgte, taltes dengang rent Plattysk¹. Højtyskens Erobring af Nordtyskland var endnu kun i sin Vorden. Berøringen med det talte højtyske Sprog var da ringe, og den væsentligste Del at det skriftlige Samkvem med Tyskland foregik paa Latin eller Plattysk. Det er da forstaaeligt, om de danske Oversættere har søgt til nedertyske Udgaver, hvor disse fandtes. Og at dette for Katekismens Vedkommende ikke blot gjaldt Palladius, men vistnok ogsaa Sadolin, skal jeg senere vise; derimod havde Vormordsen, som ovf. omtalt, oversat sin Katekismus - efter Latin².

III.

Det næste Spørgsmaal er, om Palladius ved Siden af den (eller de) tyske Udgaver har benyttet en latinsk Oversættelse. Herom tror jeg ikke, der kan være Tvivl. Skønt Helheden hviler paa tysk Grundlag, skønt latinske Konstruktioner saa godt som aldrig findes, er der Enkeltheder, hvor Overensstemmelsen med de latinske Oversættelser er saa aabenbar, at den kun kan forklares derved, at Palladius (ligesom iøvrigt ogsaa Sadolin) har benyttet baade tyske og latinske Udgaver. Som Exempel skal jeg nævne følgende Steder - idet jeg stadig kun tager de Stykker af Haandbogen, til hvilke han efter al Sandsynlighed ikke har haft dansk Grundlag -:

S. 69, L. 22-23. Pall: *i tuinge folcket til en part aff Sacramentet oc til eders menneskelige lerdom* = lat. (Lonicerus' Oversættelse): *quod unicam tantum speciem Sacramenti ac* ^{**} ^{**} *36 uestras traditiones, urgetis*, men Magdeborgerudg: *Vorbedet noch eynerley gestalt vnde driuet vp iuwe minschen gesette* og Wittenbergerudg: *Verbietet einerley gestalt vnd treibt auff ewer menschen gesetze*. Som man ser, har begge tyske Texter to ikke enstydige Verber: *vorbeden* og *drywen vp*, *verbieten* og *treiben auff*, mens den danske Text ligesom den latinske kun har eet: *tuinge*, *urgere*; ligeledes er det danske: *part aff Sacramentet* formet efter det latinske: *speciem Sacramenti* og er forskelligt fra de tyske Texters: *eynerley gestalt*. Dette Sted alene vilde da være nok til at vise, at en latinsk Oversættelse var benyttet. - Men endnu nogle faa Exempler paa Overensstemmelse skal nævnes.

S. 69, L. 25. Pall: *ve ve eder* = lat: *væ væ uobis*; men Magdeb.udg: *Ach vnde wee auer fuwen hals* = Wittenb.udg: *Ach vnd wehe vber ewern hals*.

S. 89, L. 1: *Een herre/ hwsbonde* = lat: *Herus vel Pater familias*, men de tyske Udgaver kun: *en Here fein Herr*1.

S. 91, L. 27 og S. 92, L. 15: *I naffn Faders* = lat: *In nomine patris*, men ty: *Des wolde Godt de Vader (Des walt Gott Vater)*.

S. 93, L. 31: *vaagen/ ædrw* = lat (Sauromannus' Oversættelse): *vigilantem, sobrium*, men ty. kun: *nüchtern*.

S. 95, L. 3: *ære din Fader oc din Moder* = lat: *Honora patrem tuam et matrem tuam*, men ty: *Eere Vader vnde Moder (Ehre Vater vnd Mutter)*.

Latinsk paavirkede Konstruktioner findes undtagelsesvis, f. Ex. S. 94, L. 1: *bequem til ath lære andre* = lat: *idoneum ad docendum*, men ty: *leerhafftig*.

S. 95, L. 5: *du maat bliffue laangliiffuit* = lat: *sis longaeuus*, men ty: *lange leeuest (lange lebest)*.

Den latinske Oversættelse, Palladius (ligesom Vormordsen) har brugt, er Lonicerus', thi kun han har Oversættelse af Luthers Fortale2.

^{**}

37

IV.

Vi skal nu undersøge det vigtige Spørgsmaal, om Palladius har brugt ældre danske Arbejder, og da i hvor stort Omfang. Haandbogen som Helhed forelaa ikke paa Dansk. Det er altsaa givet, at han ikke har haft noget enkelt Forbillede eller Grundlag for sin Oversættelse. Dernæst maa det anses for temmelig sikkert, at de Stykker af Enchiridion, som man ikke plejede at udgive særskilt, og som ikke fandtes som Tillæg i nogen af de tidligere danske Katekismer, for første Gang gengives paa Dansk hos Palladius, med andre Ord, at Palladius' Oversættelse her er original. De Stykker, der kan være Tale om, er: 1. *Skriftemaalet* 1, 2. *Morgen- og Aftenbønnen og Bordbønnerne*, 3. *Hustavlen*. En Sammenligning mellem disse Stykker og den tyske Text viser, at Palladius har fulgt denne meget nøje2. Men alle øvrige Dele af Luthers Enchiridion forelaa i dansk Oversættelse eller Bearbejdelse, da Palladius i 1538 begyndte paa sit Arbejde. Om Forholdet mellem disse danske Oversættelser og de enkelte Dele af Haandbogen kan følgende oplyses:

Luthers Fortale fandtes i stærk bearbejdet Form og brudstykkevis i Sadolins Katekismusoversættelse fra 1532; men denne Bearbejdelse har Palladius aldeles ikke benyttet, skønt han iøvrigt, som vi skal se, har bygget i høj Grad paa Sadolins Arbejde. Ingen anden Bearbejdelse eller Oversættelse end Sadolins kendes, og Palladius' ^{**} ^{**} *38* Oversættelse af Fortalen maa derfor anses for original. En Sammenligning med den tyske Text viser, at Palladius - ligesom ved Skriftemaalet, Bønnerne og Hustavlen - har fulgt denne nøje1.

De tre egenlige Katekismusstykker: *de ti Bud*, *Troesbekendelsen* og *Fadervor* havde været oversat i 1532 af Sadolin og i 1537 af Vormordsen, hvis Oversættelse Palladius - som vi har set (foran S. 3 f.) - benyttede i sin Katekismusudgave fra samme Aar. Oversættelsen i Enchiridion 1538 er i det væsentlige ikke nogen ny Oversættelse, men en ordret Benyttelse af Sadolins. Kun hvor denne i et Par Bønner følger den latinske Katekismusoversættelse, giver Palladius en ny dansk Redaktion i Overensstemmelse med Luthers tyske Text. Forandringer i Ordforraadet er sjældne, men findes dog et Par Steder i Troesbekendelsen, hvor Palladius dels følger sin egen Katekismus fra 1537 dels Texten i Henrik Smiths Katekismus fra samme Aar:

"En liden Dyalogus"². Desuden ændres forskellige ældede eller dialektfarvede Ord og Udtryk. Medens dette kun sker undtagelsesvis, er de grammatiske, lydige og ortografiske Former undergaaet gennemgribende Forandringer, der viser os den stærke Udvikling i Skriftsproget i hin Tid³.

Stykkerne om *Daabens og Alterets Sakramenter* fandtes ligeledes i Sadolins og Vormordsens Katekismer, desuden i meget forkortet Form i Palladius' Katekismus 1537; endvidere fandtes Nadvertexten i forskellige Messebøger, saaledes i "Thet cristelighe messze embedhe", Malmø ^{***} 39 1529 og i Messehaandbogen, Malms 1535. Palladius giver imidlertid en ny Oversættelse efter Tysken, dog med Benyttelse af Sadolins Oversættelse og - for selve Nadverordnetes Vedkommende - af sin egen Katekismus 1537, som paa dette Punkt jo var i Overensstemmelse med Texten i Messebøgerne d.v.s. med den traditionelle Text¹.

Vielses- og Døbebogen fandtes i en slet skreven, men nøjagtig Oversættelse i Messehaandbogen 1535. Men denne har Palladius kun for ganske enkelte Udtryks Vedkommende benyttet. Dernæst fandtes Døbebogen i stærkt bearbejdet Form i et Skrift af Tavsens "En ret christelig fadzon at christne Børn med paa danske", Viborg 1528. Denne Bearbejdelse er i nogen Grad nyttet i Palladius' Oversættelse. Endelig er det sandsynligt, at han ogsaa har brugt en Bearbejdelse af Vielsesbogen; "Een Christelig Fadzoen at viiæ brudefolck met. Mart. Luth.", Viborg 1530; men herom kan intet sikkert bestemmes, da Skriftet er tabt. Saa meget er imidlertid utvivlsomt, at Palladius ikke - saaledes som ved Fortalen, Skriftemaalet, Hustavlen og Bønnerne - har oversat direkte efter den tyske Text, dertil er Afgivelserne fra denne for mange. Han har som Mellemed haft en dansk Oversættelse, og denne Oversættelse har som Grundlag haft den højtyske Text; thi Brudens Navn er hos Palladius *Grete* ligesom i de højtyske Udgaver, mens Bruden i de nedertyske Udgaver hedder *Anna*². Hvad selve Skrifttexterne angaar, som jo findes i stor Udstrækning i Vielsesbogen, afviger de paa mange Punkter fra Luthers Original; men en Sammenligning mellem Palladius' Oversættelse og de nyeste Bibel-Oversættelser fra Samtiden (Tavsens Oversættelse af Mosebøgerne fra 1529 og Chr. Pedersens Oversættelse af det ny Testamente fra 1529 og 1531) viser, at Palladius helt igennem har grundet sin Oversættelse paa disse Bibelarbejder, og ^{**} ⁴⁰ at alle Afgivelser fra den tyske Text skyldes Overensstemmelse med de danske Oversættelser, Resultatet af Undersøgelsen er da dette: Palladius har af enkelte Dele af Haandbogen, nemlig Fortalen, Skriftemaalet, Bønnerne og Hustavlen, givet originale danske Oversættelser paa Grundlag af en med den nedertyske Magdeburgudgave overensstemmende Text og med nogen Støtte i Lonicerus' latinske Oversættelse. Til *Katekismens fem Hovedstykker* har han derimod helt igennem bygget paa ældre danske Arbejder - og blandt disse først og fremmest paa Sadolins Katekismusoversættelse af 1532, Til *Vielses- og Døbebogen* har han ogsaa utvivlsomt haft en dansk Oversættelse som Basis, formodentlig for *Vielsesbogens* Vedkommende den nu tabte Oversættelse af Traubüchlein fra 1530 - med Støtte i Tavsens og Chr. Pedersens Bibelarbejder - og for Døbebogens Vedkommende delvis (men ogsaa kun delvis) Tavsens Bearbejdelse af Taufbüchlein.

Til Belysning af Forholdet mellem Enchiridion og de tyske og danske Udgaver aftrykkes her nogle faa Citater af disse:

I. Palladius' og Sadolins Oversættelse af Luthers Fortale:

Palladius' Oversættelse.
nf. S. 70, L. 32-35.

Der til met skulle oc forelderne oc hwsfæderne forbyude oc necte dem ath æde oc dricke oc giffue dem til kende/ ath Førsten vil lade driffue vdaff landet saadanne haardnackede menniske.

Sadolins Oversættelse
Add.38.8°, B1.28r. Udg. S. 2281.

Oc wore thet wngt folck, tha burde theres forældre² att lade thennom miste Madden³ indtil the wilde thet lære, Oc wore thet wel tilbørligt, att wore christne⁴ Førster lagde nogen suarer wiide wed saadanne skardanter⁵.

Som det ses, er der intet som helst Afhængighedsforhold mellem Sadolins Bearbejdelse og Palladius' Oversættelse.

II. Ganske anderledes med Katekismusstykkerne; vi tager som Exempel 7. Bud.
^{***} ⁴¹

Palladius' Oversættelse
nf. S. 77, L. 2-13.

Du skalt icke stiaele.
Huad er det? Suar.
Wii skulle frycte oc elske Gud/ Ath
wii icke tage vor nestis gotz

eller penninge fra hannem ey heller
snige oss det til met falske vare/
eller nogen handel/ Men heller hans
gotz oc næring forbedre oc beskerme.

Sadolins Oversættelse

Add. 38.8°, Bl. 8r, Udg. S. 214.

thw skalst icke stielle.
thet er

wyl schwlle frychte oc elske Gud, saa2
wy1 icke tage wore neste syn3 godtz
eller penninge4 fraa ey heller
snige oss thet til med falske waare
eller nogen handel, men heller hans
godtz oc næring forbedre ocbeskerme.

III. Palladius' Oversættelse af Skriftemaalet og den højtyske og nedertyske Text:

Wittenb.udg. 1531.

Da sihe deinen stand an
nach den Zehen geboten,
ob du Vater, Mutter,
Son, Tochter, Herr, Fraw,
Knecht seiest, ob du
vngehorsam, vntrew, vnuleissig,
zornig, vnzüchtig, heissig, gewest seiest,

Magdeb.udg. 1531.

Hyr sü dinen standt an/
na den Tein gebaden/
yfft du ein Vater/ Moder/
Söne/ dochter/ Here/ frouwe/
Maget edder Knecht/ syst/ yfft du
vngehorsam/ vntruwe/ vnulitich/
törnich/ vntüchtich edder hettisch gewestsyst/

Pall.' Oversættelse nf. S. 88, L. 10-13.

See der til din stat eller vilkor
effter de X, budord/ om du æst een Fader/ Moder/
Søn/ Daater/ Herre/ Frue/
Pige eller Suend/ om du haffuer været
whorsom/ wtro/ wflittig
wred/ wtuctig eller auuidz syug/

IV. Citat af Brudevielsesbogen hos Palladius, i Messebogen og i de tyske Udgaver:

Magdeb.udg. 1534.

Hans wultu Annen hebben tho einer echten frouwen? Dicat. Ja. Anna wultu Hansen hebben tho einem echten manne? Dicat. Ja.

Wittenb.udg. 1536.

Hans wiltu Greten zum Ehelichen gemahel haben? Dicat. Ja. Greta wiltu Hansen zum Ehelichen gemahel haben? Dicat. Ja.

Messebogen 15353.

Hans N. viltu haffue denne gode persone N. til din ecte husfrue? Suar. Ja. Anna N. Viltu haffue denne gode persone Hanss N. till din ecte mand? Hun suarer Jaa.

Pall.' Oversættelse nf. S. 98.

Hans vilth du haffue Grete til din ecte hwstru? Dicat/ Ja. Grete wilth du haffue Hans til din ecte hwsbonde?

Dicat/ Ja. * * * * * 42

V. Skriftsteder i Palladius' Oversættelse af Vielsesbogen og i danske Bibelarbejder:

Pall.' Oversættelse, S. 99, L. 12:

oc bliffue hart vid sin mandinde = *Tavsen*, 1. Mos. 2: oc bliffue hart wid sijn mandinde; men *Messebogen 1535*: oc tilhenge sin husfrue = *Magdeb.udg. 1534*: vnde an syner frouwen hangen

Pall.' Oversættelse, S. 100, L. 8:

oc din attraa skal være til din mand = *Tavsen*, 1. Mos.3: oc dijn attraa skal være til dijn mand; men *Messebogen 1535*: Oc vnder mandsens magt scalt du vere, jfr. *Magdeb.udg. 1534*: vnde du schalt dy drücken vor dynem Manne

Pall.' Oversættelse, S. 99, L. 24:

paa det ath hand ville skicke sig een erlig Christen menighed = *Chr. Pedersen*, Test. 1531, 5. Ef. 25: paa det ath han ville skicke sig en erlig cristen menighed, men *Messebogen 1535*:... een erefull kircke1 og *Magdeb.udg. 1534*:... eine gemene de de herlick sy = *Wittenb.udg. 1536* (og alm.):... eine Gemeine die herrlich sey.

Som det ses, er Palladius' Oversættelse ganske uafhængig af Messebogens, der i det hele følger den tyske Udgave, mens Palladius følger de danske Bibelarbejder.

VI. Citat af Døbebogen hos Palladius og Tavsen og i Messebogen og de tyske Udgaver:

Pall.': Overs. S. 103.

Far her vd du wrene aand/ oc giff den Hellig aand rum.

Der næst skal hand gøre kors paa barnens andlede og bryst/

Tavsens Døbebog 15282.

Far herud du u-reene Aand og giv den Hellig Aand Rum her udi sit Creature

Dernæst skal hand gjøre Kors paa Barnets Anleed og Bryst,

Messebogen 1535.

Far vd oc vig du vrene and. oc giff den helligand rum oc sted

Der nest gjør han korssens tegn offuer ansigtet oc brysted

Magdeb.udg. 1534.

Vare vth du vnreine geist vnde giff rhum dem hilligen Geiste

Darna makede he em ein Crütze an dat vörhöuet vnde an de borst

Wittenb.udg. 1536.

Far aus/ du vnreiner geist vnd gib raum dem Heiligen Geist.

Darnach mache er jm ein Creutz an die stirn vnd Brust/

* *

43

V.

I Slutningen af Maj 1532 forelagde Biskop Knud Gyldenstjernes "Adjutor" *Jørgen Jensen* paa Landemodet i Odense "Een Catechismus eller then sande hellige Kirckis gamle Lerdom, med nogre christelige Raadt, om hennes tilbørlige oprettelse og tracctering, forschicked aff Erlig ock welbyrdig Herre. Her Knud Gyldenstiern." Bogen, der var "fordansked" af Jørgen Jensen laa færdigtrykt fra Hans Vingaards Trykkeri d. 24, Juni.

Intet Exemplar er bevaret af denne Bog, men en, som det synes, meget omhyggelig Afskrift - fulgt Linje for Linje, Side for Side, ordret og bogstavret - findes i Universitets-Bibliotheket (Additamenta Nr. 38, 8°). Denne Afskrift er optrykt i Nordisk Tidsskrift for christelig Theologi III, Kbh. 1841, S. 209-37. En anden lidet afvigende Afskrift findes i det kgl. Bibliothek (Gl. kgl. Saml. Nr. 1428.4°), Paa Grundlag af disse Afskrifter kan man faa en vistnok fuldstændig paalidelig Forestilling om Bogens oprindelige ydre Skikkelse, dens Indhold, Form og Retskrivning, hvilket er af den største Betydning til Bedømmelsen af Pall.' Oversættelse¹.

Sadolin's Katekismus bestaar af fire Dele: 1. En Formaning til Præsterne i Fyens Stift; 2. Oversættelse af Katekismens fem Hovedstykker; 3. Anvisning til Katekismens Brug ved Gudstjeneste; 4, 30 Artikler, hvori Sognepræsterne skal examineres ved Visitationen. Det er anden Del, Palladius har benyttet, og hvis Kilder derfor kortelig maa omtales.

Da det var den katolske Biskop, der gav Navn til den^{*} 44 foreliggende danske Udgave, omtales naturligvis ikke med et Ord, at det er Luthers Katekismus, her er oversat, men det hedder i Formaningen til Sognepræsterne "wy schulde forschicke eder thenne Catechismus fordansked/ som then er bode paa latin oc tysk tilforn wdgangen." At det er Luthers lille Katekismus, her foreligger, ses imidlertid strax, og at baade den tyske Original og en latinsk Oversættelse er benyttet, vil en Sammenligning hurtig gøre utvivlsomt. Den latinske Oversættelse, Sadolin har brugt, er den samme, som Vormordsen senere anvendte, og som ogsaa Palladius selv benyttede (Jfr. foran S. 4 og S. 35f.) nemlig Lonicerus'. Vanskeligere er det at bestemme, hvilken tysk Udgave, der ligger til Grund for den danske Oversættelse. Herom skriver Bang anf. Skrift S.125: "han [Sadolin] har ikke nogen forklaring til indgangsordene i fadervor. Han maa altsaa have brugt en ældre udgave end den af 1531, hvor denne forklaring, som bekjendt, for første gang optræder... Heraf følger nu, at Sadolin maa enten have brugt den nu tabte tyske originaludgave af 1529 eller ogsaa den endnu eksisterende anden Wittenberger-udgave af 1529." Men der er endnu en Mulighed: at Sadolin har brugt den ældste nedertyske Udgave, der er trykt i Hamborg 1529. Ogsaa i denne mangler Indgangsordene til Fadervor, og tredje Spørgsmaal i Alterets Sakramente findes. De Afvigelser, hvorved denne Udgave adskiller sig fra Wittenbergerudgaverne, er af en saadan Art, at de som Regel ikke vil kunne spores i en Oversættelse, men i nogle faa Tilfælde er selve Ordvalget forskelligt². Saaledes hedder Titlen til Hamborgerudgaven: *Eyn Catechismus*, mens Wittenbergerudgavens Titel er: *Der kleine Catechismus* 3; anden Troesartikel lyder: *Vnd an Jhesum Christum synen eyngebaren Son*, mens den i Wittenbergerudgaven som i alle andre Udgaver lyder: *Vnd an Jhesum Christum seinen* ^{**} ^{*} ^{*} 45 *einigen Son* = Lonicerus' Oversætt: *filium eius unicum*. Sadolin følger i begge Tilfælde den nedertyske Udgave; han har som Titel: *Een Catechismus* og i Troesartiklen: *eenborne Søn*, skønt de ældre danske Oversættelser har *eneste* (Lucidarius: *enæste*, Poul Helgesen, Christeligvnderwyszning 1526: *eniste*). Jeg tror derfor, det er sandsynligst, at Sadolin *ikke* har benyttet Wittenbergerudgaven, men Hamborgerudgaven eller en yngre Udgave, der stemte overens med denne; med andre Ord, at han ligesom Palladius har brugt en nedertysk Udgave¹.

Mens Sadolin i *Forklaringerne* nøje følger Luther, er han i *Texterne* paavirket af ældre danske Skrifter, navnlig af Poul Helgesens Bearbejdelse af Luthers Bedebog 1526 og af "Messeembedet" 1529.

Vi skal nu se, hvorledes Palladius har nyttet Sadolin's Oversættelse. Forholdet er, som nævnt ovf. (S. 38) for de tre første Hovedstykkers Vedkommende et lignende som ved Katekismen 1537: paa faa Undtagelser nær stemmer Ordlyden i Palladius' Katekismus 1538 med Sadolin's Katekismus 1532, d.v.s.: Sjællands Biskop, der i 1537 udgav en Afskrift af Lunde-bispens Katekismusoversættelse under sit Navn, udgiver i 1538 paa samme Vis en Afskrift af Odensebispens Katekismus; Oversættelsen er ikke Palladius', den er Sadolin's. Men Palladius har korrigeret den. - Først den ydre Form. Sadolin havde fulgt den latinske Udgaves monologiske Form, ligesom Vormordsen senere; Palladius følger den tyske Udgaves Dialogform³. Sadolin, hvis Katekismus udelukkende ^{**} ^{*} ^{*} 46 var beregnet paa Gudstjeneste, har udeladt alt, hvad der hentyder til Husandagten; Palladius genindfører efter de tyske Udgaver Overskrifterne om, hvad en Husfader skal lære sit enfoldige Tyende osv. Endelig retter Palladius nogle faa Steder Uoverensstemmelser med den tyske Text eller ligefremme Misforstaaelser. Saaledes har Sadolin i Forklaringen til 9. Bud (Bl. 20r): *med een Siwn, att thet haffde een rett med seg*, men Palladius: *met ith skin/ som synes ath haffue nogen ræt met sig*, svarende til tysk (alle Udgaver): *mit einem Schein des Rechtes*. I anden Troesartikel rettes *eenborne* til *eniste*, tysk (alle Udg. undt. Hamb.-Udg.): *einigen*; i Forklaringen til tredje Bøn rettes *hans wittie* til *hans Rige*, tysk (alle Udg.): *sein Reich*; i Forklaringen til fjerde Bøn rettes *lordt* til *ager*, tysk (alm.): *Acker*, og de to Ord *fred* og *tuckft*] tilføjes svarende til tysk (alle Udg. undt. Hamb.-Udg.): *Friede* og *Zucht*. Slutningen af tredje Bøn og hele femte Bøn, hvor Sadolin følger den latinske Text, er hos Palladius bragt i Overensstemmelse med den tyske Text. Endelig er Indledningsordene til Fadervor tilføjet efter den tyske Original.

Medens alle disse Ændringer kun har Betydning til Bestemmelse af Enchiridions Forhold til den tyske Original, findes en hel Række Rettelser, der er ganske uafhængige af Luthers Text, og som alene skyldes Palladius' Stræben efter at fremlægge Katekismen i et godt dansk Sprog. Til Oplysning om Sprogudviklingen

i 16. Aarh. og Grundlæggelsen af moderne dansk Skriftsprog er disse Ændringer af stor Interesse.

Der er først *Retskrivnings-* og *Lydforandringer*. De vigtigste af disse er følgende:

47

1. *th* er ændret til *d* i *du, din, dem, den, det, disse, der* osv.; Sadolin har *thw, thin, thennom, then, thet, tesse*. Ligeledes har Pall. *di* (og *thi*), hvor Sadolin har *thi*.

2. *gj* og *kj* er som Regel ændret til *g* og *k*: *gerne, begeringe, gøre, køb-*; Sadolin: *gjerne, begieringe, gjøre, kiøb-*.

3. I Ind- og Udlyd ændres *ck, ch* til *c, th* til *t, dt* til *d*; f. Ex. Sadolin: *fryckthe, echte, almechtighe, twcthige, wedt, ordt, gordt, jordt, schyldt, woldt* > Pall: *frycte, ecte, almectige, tuctige, ved, ord, gaard, jord, skyld, vold*; undtagelsesvis findes ledt "Led".

4. *sch* rettes altid til *sk*; altsaa *schwille, schade, -schaff, schaber, schyldt, elsche* > *skulle, skade, -skaff, skabere, skyld, elske*.

5. Mellemvokalisk Konsonant fordobles ikke. Sadolins Skriftformer *tiænne, fortiennist, stielle, befalling* rettes saaledes til *ticene, fortiaeniste, stiaele, befaling*.

6. Indskud af *p* mellem *m* og *t* slettes: *fempte, fordømppte* hos Sadolin bliver hos Palladius: *femte, fordømde*.

7. *aa* i *slaa, fraa* ombyttes med *a*; uden Undtagelse skrives *sla, fra*. Ligeledes rettes Subst. *waare* til *vare*.

8. Tvelydstegnet i *liwffwe, beliwffwe, liyde* og *liwdig* forandres til Enkeltlydstegn: *lyne, belyue, lyde, lydig*.

9. Ligeledes ændres overalt *sielff* til *self*.

10. Sadolins Ordform *himmel* (caelum) rettes overalt til *hiemmel*.

11. *swere, willie* ændres til *suerge, vilge*.

12. Den aabnede Vokal i *meg, seg* ombyttes med den oprindelig lukkede.

13. Ligeledes rettes det ældre *tesse* til *disse*.

14. *y* som Tegn for *i* ændres til *i*, f. Ex. skrives *i, wij, bliffue, riglige, min, sin, sind*, hvor Sadolin har *y, wy, blyffwe, rygelig, myn, syn, synde*.

15. *haffde* rettes altid til *hagde*.

16. Dialektformer og forældede Lydformer rettes; saaledes: *høstrw, diell, fey, ney, fram, wnde, legom, hannom, i hwffwe* til: *hwstru, deel, fæ, ny, frem, onde, legem, hannem, 48 ihw*; ligeledes: Præs. *forsørg*, Subst. *schaber, fortiennist, forhwerfft, diefflens, liifs, ther for*, og Adverbialendelsen *-lig* til: *forsørger, skabere, fortiaeniste, forhuerffuit, dieffuelens, liifuis, der fore, -lige*.

Former, der, ved Sammenblanding af oprindeligt *[x]* og *[x][x]*, vidner om den dialektiske Lydudvikling af *[x][x]* til *[x]* som *gordt, haar*, rettes til de almindelige Skriftformer *gaard, hoor*.

Alle disse Ændringer viser, at Palladius fra første Færd af har sat sig som Opgave at give Skriftsproget en enkelt og fast Retskrivning. Han havde her en ældre Arbejdsfælle i Chr. Pedersen. Det er ikke uden Interesse at sammenligne de Rettelser, Chr. P. faa Aar i Forvejen havde foretaget i Nyudgaven af Karl Magnus Krønike med Palladius' Rettelser i Enchiridion. Der er en saa forbløffende Lighed, at man kunde fristes til at tro, at Chr. P. havde læst Korrektur paa Enchiridion. I Gotfred af Ghemens Udgave af Karl Magnus Krønike fra Aarhundredets Begyndelse fandtes *thet, then* osv., *gj, kj* i Forlyd, *y* sammenblandet med *i, slaa* og *fraa*, Former som *swere* og *willie*, *e* i *hemmel*, den oprindelige Form *haffde*, osv., og dette rettes ganske i Overensstemmelse med Rettelserne hos Palladius til *det, den* osv., *g, k, i, sla, fra, suerge, vilge, hiemmel, hagde*. Disse Palladius' og Chr. Pedersens Retskrivnings- og Lydreformer sejrede i Kristian den Tredjes Bibel; og herigennem fik de for *Retskrivningens* Vedkommende afgørende Indflydelse paa det moderne Skriftsprog, mens mange *Lydformer* (*sla, hiemmel, vilge* o. fl.) bukkede under i Kampen med andre og ældre Former. -

Ikke mindre Interesse end Lydændringerne har de grammatiske og lexikalske Ændringer.

Af *Bøjningsformer* rettes 2. Pers. *skalst* til *skalt*, Perf. Partc. *opweckt* til *opuact*, Præs. Partc. *-ende*, til *-endis*, Pronomenet *thennom* rettes altid til *dem* og Rertal af det possessive Pron. 3. Pers. *syn* undertiden til *deris*; Adverbialendelsen *-ligen* ændres regelmæssigt til *-lige*. Kønnen forandres i * 49 "Menneske" og "Daab"; Sadolin skriver *een Menniske, Daaben-hand*, Palladius skriver *ith menniske, doben-hwn*. Af syntaktiske

Rettelser kan nævnes, at Ordstillingen *tage wore neste syn godtz fraa* rettes til *tage vor nestis gotz fra hannem*, og at Følgekonjunktionen *saa* gennemgaaende rettes til *ath*. Af Ordforraadet rettes følgende Ord og Udtryk: *wdi* til *i*; *lader moedt om* til *helligholde*; *driffwe haar* til *bedriffue hoor*; *mage y Echteschaff* til *ecte hustru*; *wiitne* til *vidnesbyrd*; *fæmon* til *fæ*, *forfrøcte oss for* til *frycte for*; *genløsselse* til *igenløsselse*; *jordet, jordede* til *begraffuet, begraffuede*; *hested* til *der*; *behørde* til *taknemmelige*, o. e. a.

Alle disse Ændringer viser, hvor stor Usikkerheden i hin Tids Sprogbrug har været. Der ligger kun fem Aar mellem de to Skrifter, her er Tale om. Begge Skrifter er trykt i København og hos samme Bogtrykker. Og det ene er ikke - som Tilfældet var med Gotfred af Ghemens Udgave af Karl Magnus Krønike - bundet af Traditionen; Sadolins Katekismus er en ny Oversættelse af et nyt Skrift. Og dog hvilken uhyre Forskel i Skriftbrug mellem Palladius' Afskrift og Sadolins Original! Den ene viser en enkelt og gennemført Lydbetegnelse, den anden en overfyldt og inkonsekvent. Og Lydformer og Bøjningsformer, Enkeltord og Udtryk i den originale Oversættelse rettes i Mængde i den faa Aar yngre Benyttelse, fordi de synes dialektfarvede eller forældede. De to Skrifter faar saaledes i Forening en sproghistorisk Værdi, de ikke havde enkeltvis. Vi lærer igennem dem, hvad en af Tidens ypperste og mest indflydelsesrige Skribenter ansaa for god Sprogbrug, og hvad han med fuldt Overlæg dømte til Undergang.

VI.

Vi har i det foregaaende undersøgt Bogens *Text*, dens Forhold til den tyske Original og til ældre danske Arbejder. Vi skal nu omtale dens *Billedstof* og Grundlaget for dette¹.

* 50

Det havde allerede i Middelalderen været Brug i Tyskland at udstyre religiøse Lærebøger med Billeder: Pennetegninger i Haandskrifterne, Træsnit i Trykkene. Disse Billeder, som jo i alle Enkeltheder havde Samtidens Mennesker, Samtidens Natur og Sæder til Model, hentede til Dels deres *Emne* fra bibelske Fortællinger, men til Dels ogsaa fra selve Livet uden mindste Tilknytning til Biblen, I Reformationstidens Lærebøger er disse "verdslige" Illustrationer helt vegne for de "bibelske". Og der dannede sig snart en Tradition for Brugen af disse, saaledes at bestemte bibelske Scener fremstilledes ved hver, Del i Lærebogen. De Træsnit, vi finder i Palladius' 51 Enchiridion stemmer paa et Par Undtagelser nær ganske med Træsnittene i Luthers Enchiridion, efter hvilke de er temmelig tro Kopier; men baade de tyske Originaler og de danske Kopier er yderst tarvelige Træsnit, deringenlunde stod paa Højde med Tidens Kunst. Man sammenligne Træsnittet til 6, Bud med det Maleri, som aabenbart er dets Forbillede: Lucas Cranachs Fremstilling fra 1526 af David og Batseba (se Gengivelserne S. 50).

Til *første Hovedstykke* findes 10 Træsnit; disse gengiver alle uden Undtagelse Overtrædelser af Budene i det gamle Testamente.

Træsnittet til 1. *Bud* (S. 74) henviser til 2, Mos. 32. Paa Billedet ses til højre Gud Fader siddende paa en Sky, nedenfor ham Moses knælende paa Bjærgtet med Lovens Tavler, Til venstre Israels Folk, der danser om Guldkalven, Denne Illustration af 1. Bud er meget gammel. (Jfr. Joh. Geffcken, *Der Bildercatechismus I*, S. 58).

Træsnittet til 2. *Bud* (S. 74) henviser til 3, Mos. 24. Man ser den israelitiske Kvindes Søn, der har bandet, og som derfor er ført udenfor Lejren for at stenes. I Luthers 52 Katekismus 1536 ses Lejrteltene oppe til venstre, de er her bortfaldet. Til venstre ses en Mand med en Sten i Haanden: "og de førte ham som havde bandet udenfor Lejren og stenede ham ihjel, og Israels Børn gjorde, ligesom Herren havde befalet Mose" (3. Mos. 24. 23). Træsnittet synes at være en Ændring af en gammel Illustration til 2. Bud (se Geffchen, anf. Skrift, Bilag S. 5).

Træsnittet til 3. Bud (S. 82) er - vistnok ved en Sætterfejl - ombyttet med Træsnittet til 1. Bøn, som findes S. 75 nf. Fejltagelsen er let forklarlig, idet begge Billeder fremstiller en Kirke, hvor den andægtige Menighed lytter til Præstens Ord. Denne Maade at illustrere det tredje Bud paa er gammel, men ny er den bibelske Tilsætning: Sabbatsskænderen, der sanker Brænde paa Hviledagen (4. Mos. 15.32).

For Udviklingen af Billedstoffet i religiøse Lærebøger er det oplysende at sammenligne en Pennetegning fra 15. Aarh. i et Haandskrift, hvor de ti Bud fremstilles i Billeder¹, med Træsnittet hos Luther og Palladius. Som Gengivelsen (S. 51) viser, ser man i det gamle Hdskr. ligeledes den prædikende Munk eller Præst og den lyttende Forsamling. Men forat ingen skal være i Tvivl om Meningen, holder paa den ene Side en Engel en Tavle med Indskriften: "Du salt feyern den sontag, Wenne dirs got wol gelonen mag", og paa den anden Side frister Spilledjævlen og Drikkedjævlen Menneskene til Synd med de lokkende Ord: "Spelet und trinket

und gehabet euch wol. Is komet was do komen sal"2. I Luthers fog Palladius') Katekismus er Englen og Djævlene forsvundne, og den verdslige Last er ombyttet med den bibelske Lovovertrædelse.

Alligevel er det neppe Luther, der har valgt just dette Bibelsted til Illustration af 3. Bud. I sin store Katekismus havde han nemlig skrevet, at den ydre Helligholdelse af Sabbaten kun vedkom Jøderne; det hed her: "Dieser aüsserlichen Feier nach ist dies Gebot alleine den Juden gestellt.... Darum gehet nu dies Gebot nach dem groben Verstand uns Christen nicht an". Og dog henviser Billedet til et Bibelsted, hvor Gud befaler, at den, der har sanket Brænde paa Hviledagen, "skal miste sit Liv, og hele Menigheden skal stene ham ihjel"3.
* * *
-- 53

Træsnittet til 4 *Bud* (S. 75) henviser til 1. Mos. 9.20. Man ser Noah liggende beruset i sin Vingaard. Kain ser sin Faders Blusel og fortæller det til sine Brødre, der forfærdede vender sig bort.

Træsnittet til 5. *Bud* (S. 76) henviser til I. Mos. 4. 8: Kain rejste sig mod sin Broder Abel og slog ham ihjel. Tilvenstre ses Kains Offer af Jordens Frugt. Til højre Abels Offer med Hiordens Førstefødte. Gengivelsen hos Palladius heraf er meget udvisket.

Træsnittet til 6. *Bud* (nf. S. 76 og foran S. 50) henviser til 2. Sam. 11. Paa Kongeborgens Tag staar Kong David med Harpen, nedenfor Muren sidder den skønne Batseba og skæver op til David, mens en Terne toer hendes Fødder, De tidligere Lærebøger har her verdslige Scener. Saaledes findes endnu i Baselerudgaven 1520 af Luthers Skrift om de ti Bud et Træsnit af et elskende Par paa en Seng.

Træsnittet til 7. *Bud* (S. 77) skal illustrere 7. Kap. af Josvas Bog. Man ser Akan, der skjuler den dejlige babyloniske Kappe og de andre Tyvekoster i sit Telt. Udenfor: Israels Børn, hvem Herren havde befalet at tilintetgøre Akan med alt, hvad hans var.

Træsnittet til 8. *Bud* 54 (S. 76) henviser til 13. Kap. i Daniels Bog. Til højre ses Dommeren, der fremfører Joakims Hustru, den skønne og dydige Susanna; til venstre staar Babylons to Ældste, der aflægger falskt Vidnesbyrd om hendes Skyld. Allerede i Heidelbergeraandskriftet er Fortællingen om Susanna brugt til at illustrere 8. Bud. Her knæler Susanna med Glorie om Hovedet, mens de to Ældste lægger deres Haand paa hende, og en Djævel tilhvisker dem: "Ir seit mechtig und der iore alt, Abir falsch gezeug man gleubit euch bald"1.

9. og 10. Bud. Disse to Bud, som jo oprindeligt og naturligt var eet Bud, blandes ofte i ældre Tid, og Forvexling af Billederne finder derfor let Sted. Det Træsnit, der hos Palladius er sat ved 10. Bud, findes hos Luther som Regel ved 9. Bud, mens Træsnittet til 9. Bud hos Luther, er anbragt ved 10. Bud hos Palladius; men det gamle Heidelbergeraandskrift har ligesom Palladius Træsnittet med Jacob og Lammene ved 10. Bud, saa det er muligt, at den Udgave, hvorefter Palladius har taget Træsnittene, har haft dem i denne Orden; dog kan naturligvis Rækkefølgen skyldes en Sætterfejl som ved 3. Bud.

Træsnittet til 9. Bud (S. 78) henviser til 1. Mos. 39. Til venstre: Josef "der var smuk af Skabning og Aasyn", ved Siden af ham Potifars Hustru, der griber fat i hans Kjortel og siger "Lig hos mig". Til højre: en Dobbelt seng med Himmel. I Heidelbergeraandskriftet fremstilles her en verdslig Scene: En ung Kvinde sidder paa Skødet af sin gamle Mand; henimod hende kommer en skøn Elsker, og en Djævel hvisker hende i Øret: "Dein man ist alt und kalt. Nym disen, der ist bas gestalt".

Træsnittet til 10. Bud (S. 78) henviser til L Mos. 30. 33. Jacob lægger afbarkede Kæppe i Vandtrugene, hvor Hjorderne kommer for at drikke; - og de plettede parres med de uplettede. I Heidelbergeraandskriftet ses paa den ene Side Jacob med de plettede og de uplettede Lam ved Vandtruget, paa den anden Side Laban i væbnet Følge med Djævlen i Midten"2.

Som det ses er alle Træsnittene Illustrationer til det gamle Testamente; de er i Modsætning til i Middelalderen alle *bibelske*. Saaledes gav de Lejlighed til at fremdrage opmuntrende og afskrækkende Exempler fra Skriften, hvad Luther anbefaler i Fortalen: "Oc her maa du indføre *aff* * - * 55 *scrifften* maangc exemple, huorlunde Gud haffuer straffet saadanne offucrtrædere/ eller oc velsignet dem som icke brøde mod disse budord" (nf. S. 71 L. 30).

Til *andet Hovedstykke* findes tre Træsnit.

De to første af disse er fælles for alle Lutherkatekismer. De fremstiller Skabelsen med Gud Fader og Genløsningen med Kristi Offerdød. - Det tredje har to forskellige Former. I Wittenbergerudgaverne findes altid, som Gengivelsen S. 53 viser, Apostlene med Ildtunger ud af Munden I Magdeborger- og Nürnbergerudgaven fremstilles den rigtigere Opfattelse af Pinsejærtegnet: Apostlene med Ildtunger paa Hovedet: "Og der viste sig for dem Tunger ret som af Ild, der fordelte sig og satte sig paa enhver især af dem" (Ap. G. 2. 3.) I Midten sidder Gudsmoder. Foroven ses den Helligaand i en Dues Skikkelse1. Denne Gengivelse findes ogsaa hos Palladius, et nyt Vidnesbyrd om, at han har benyttet en nedertysk, ikke en højtysk Udgave.

Til *tredje Hovedstykke* er der sex Træsnit. Wittenbergerudgaven fra 1531 har otte Træsnit, idet Træsnittet til 1. Bøn ogsaa er stillet ved Indledningen til Fadervor, og Træsnittet fra 3. Troesartikkel er stillet ved anden Bøn. Hos Palladius findes derimod intet Billede ved Indledningen og anden Bøn.

Træsnittet til 1. Bøn, der som nævnt ved en Fejl er sat ved 3. Bud (nf. S. 75), henviser til 2. Mos. 20.

Træsnittet til 3. Bøn (nf. S. 83) viser Jesus, der segner under Korsets Byrde, mens de romerske Soldater haaner og slaar ham.

Træsnittet til 4. Bøn (ni S. 84) illustrerer Joh. 6. - Øverst: Jesus paa Bjærgtet, Apostlene og den lille Dreng med Brød og Fisk. Nederst: Folket, der skal mættes.

Træsnittet til 5. Bøn (nf. S. 84) henviser til Mat. 18.21. - Øverst: Herren, der opgør Regnskabet med sin Tjener (og efter giver ham hans Gæld). Nederst: Tjeneren, der griber sin Medtjener om Halsen og fængsler ham.

Træsnittet til 6. Bøn (nf. S. 85) fremstiller Jesu Fristelse. Til venstre: Jesus og Lammene. Til højre: Satan og Dragen.

* *
-- 56

Træsnittet til 7. Bøn (ni S. 85) henviser til Math, 15. 21. Til højre Jesus og hans Disciple. Til venstre: den kananitiske Kvinde, der kaster sig ned for ham.

Til *Daabens Sakramente* findes intet Træsnit hos Palladius. Her har forskellige tyske Katekismer samme Træsnit som foran Taufbüchlein.

Til *Skriftemaalet* findes derimod intetsteds Træsnit i de ældre Udgaver.

Til Alterets Sakramente har alle Katekismer et Træsnit, hvor Nadverhandlingen fremstilles. I Wittenbergerudgaven ses paa den ene Side Uddelingen af Brødet, paa den anden Side af Vinen. Denne sidste Del er hos Palladius (ni S. 90), ligesom i forskellige nedertyske Udgaver, bortfaldet.

Til *Bønnerne, Hustavlen og Vielsesbogen* findes ingen Træsnit¹.

Til *Døbebogen* findes en Fremstilling af Daabsakten (S. 103) ligesom i de tyske Udgaver.

Træsnittet til andet og tredje Hovedstykke og til Døbebogen er vendt om, saaledes at venstre Side i Palladius' Katekismus svarer til højre Side i Wittenbergerudgaverne og omvendt. Men iøvrigt er Fremstillingen her ligesom ved første Hovedstykke tro Kopier af de lutherske Træsnit.

Af de tre danske Udgaver af Luthers Katekismus, der er ældre end Enchiridion, har Vormordsens Katekismus ingen Billeder, hvorimod Sadolins Katekismus vistnok har haft den almindelige Række Træsnit. Afskriften i Univ. Bibi. viser ved Rammer (eller Rum) Pladsen, hvor Træsnittene har staaet, og disse Rammers Plads stemmer i det hele med Træsnittenes Plads i Luthers Katekismusudgaver. Det ses, at Palladius ikke har fulgt Ordningen hos Sadolin, idet denne - i Modsætning til Palladius - har haft Træsnit ved 2. Bøn og ved Daabens Sakramente. Noget ^{*} 57 nærmere om de Sadolinske Træsnit lader sig naturligvis ikke sige. Derimod er de selv samme Træsnit, som findes i Enchiridion, senere benyttet, saaledes i Math. Parvus Rosefontanus' Oversættelse af Palladius' Katekismusudlæggelse 1546 og i Oversættelsen af Luthers Bedebog fra 1544¹.

Til Slut skal *Titelrammen* (nf. S. 63) omtales. Foroven ses to Fugle med et blankt Skjold i Midten, forneden Apostlene Peter og Paulus - og ligeledes i Midten et blankt Skjold, Det hele omgivet af Løvværk. At ogsaa dette Træsnit er uoriginalt, derom er der ingen Tvivl. Noget fuldstændigt Forbillede for det har jeg dog ikke fundet, men Løvet, Apostlene og Skjoldet genfindes i forskellige tyske Katekismusudgaver.

VII.

Medens ikke en eneste Udgave kendes af Katekismen 1537, findes der af Haandbogen 1538 en Mængde Optryk.

1-2. Fra Palladius' Levetid er to Udgaver bevaret, en fra 1556 og en fra 1557. Begge er tillige med andre Smaaskrifter indbundne sammen med Kirke-Salmebogen; de betragtedes vistnok ligefrem som Tillæg til

denne2. Exemplarer af disse Udgaver findes paa Univ. Bibl. i Kbh.; Expl. af Udg. 1557 er defekt, idet Bl. E 7 og E 8 mangler.

Titlen er3: *Enchiridion. En liden Catechismus eller Christelig tucht gantske nyttelig for alle Sogneprester oc Predickere. D. Mart. Luth.*4 Paa sidste Blad staar: *Prentet i Lybeck hos Jørgen Richoft. MDLVI 5.*

Udgaverne svarer nøje til Originaludgaven 1538, hvad Indholdets Ordning og Omfang, Ordvalg og Ordstilling angaar; kun er, som vi har set, Titlen forandret, og desuden er den korte Indholdsoversigt 1538 ombyttet med en ^{***}58 meget udførlig1. Endelig er ligesom i alle senere Udgaver Bugenhagens latinske Fortale udeladt, hvorimod Palladius' Efterskrift her som i senere Udgaver er bevaret, ^{*}59 Ortografien og enkelte grammatiske Former er ændret1. Ogsaa Billedstof og Typeudstyrelse er forskellig fra Originaludgavens; men i alle disse Henseender stemmer de to Udgaver indbyrdes overens2.

3. Paa d. kgl. Bibl. haves et Optryk af samme Udgave fra 1566. Exemplaret er defekt, men viser en fuldstændig Overensstemmelse med Udgaverne 1556 og 15573. Dog er Træsnittene til 1. og 2. Bøn forskellige fra de tidligere ^{**}60 Udgavers. Ogsaa denne Udgave er trykt hos Jørgen Richolff i Lybeck.

4. Fra 1567 findes et Optryk paa Univ. Bibl. hvis Text stemmer med Udg. 1556-66, men hvis Træsnit er forskellige herfra. Bogen er trykt af Asswerus Krøger i Lybeck. Det bevarede Exemplar er defekt1.

5. Endnu et Lybecker-Tryk fra 1568 skal existere. Det er beskrevet af Mynster (Om de danske Udg. af Luthers Katekismus, 2. Udg., 1837, S. 25). Det ejedes i Mynsters Tid af Forstander Borch; hvor det nu er, vides ikke, Mynster siger om denne Udgave: "Den svarer ganske til den nys beskrevne [Udg. 1566], undtagen at den er lidet correctere".

6. Fra 1586 haves en Udgave af Palladius' Haandbog, men i denne Udgave findes forskellige Textændringer, om hvilke der kan henvises til Bangs Katekismushistorie (I, 247-49)2. Bogens Titel er: *Enchiridion. En liden Catechismus/ etter Christelig Lerdøm: Gantske nyttelig for alle Sogneprester oc Predickere. Ocsaa for Børn oc vngt Folck. Doct. Mart. Luth. Prentet i Kiøbenhaffn aff Laurentz Benedicht. 1586. Cum Privilegio.* Indholdets Omfang og Ordning - med den lange Indholdsfortegnelse og med Udeladelsen af Bugenhagens Forord - svarer nøje til Udgaverne 1556-68, og ligesom disse Udgaver er Bogen forsynet med Træsnit. Exemplar af Bogen findes i Christiania Univ. Bibl.

7. Optryk af denne Udgave fra 1594 findes i A. Chr. Bangs Eje. Se hans Katekismushistorie S. 249-50. Træsnittene er forskellige fra forrige Udgaves.

8-9. Et Optryk fra 1601 findes paa Kbh.'s Univ. Bibl. Det er trykt i Kbh. af *Thomas Steinhart* efter en nu tabt Udgave fra s. A., som var prentet af *Hans Stockelmann* i Kbh.; endog dennes Navn er nemlig optrykt paa sidste Side, jfr. Bang an. Skr. S. 250. Udgavens Text ^{**}61 stemmer med Udgaven 15861, hvorimod Træsnittene er forskellige herfra.

10. Et Optryk fra 1608 uden Angivelse af Bogtrykker og Trykkested findes paa d. kgl. Bibl. Baade Text og Træsnit stemmer med Udgaven 1601. Jfr. Bang an. Skr. S. 250.

11. En med Nr. 10 nøje overensstemmende Udgave uden Aarstal, men med Bogtrykkerangivelse (*Henrick Waldkirch*) findes paa d. kgl. Bibl. Ligheden i Typer, Træsnit, Format og hele Udstyrelse gør det utvivlsomt, at Nr. 10 og Nr. 11 er trykt af samme Bogtrykker, altsaa at ogsaa Nr. 10 er trykt af *Henrich Waldkirch*2.

De ovennævnte Udgaver er Optryk - med ingen eller faa Ændringer - af Palladius' *Enchiridion*, indeholdende Katekismen, Tillæggene, Vielses- og Døbebogen, Luthers Fortale og Palladius' Efterskrift. Men desuden er Palladius' Haandbog benyttet i en Katekismusudgave fra 1575 med Titlen: *En Liden Catechismus eller Christelige Lærdøm/ gantske nyttelig for vngt Folck oc Børn. D. Mart. Luth. 1575.* Her findes hverken Luthers Fortale eller Palladius' Efterskrift. Heller ikke Vielses- og Døbebogen. Desuden er der foretaget vigtige Ændringer ved Katekismusteksterne, i det disse er bragt i fuldstændig Overensstemmelse med de autoriserede Katekismustekster i Alterbogen 1564 (som ovf. omtalt bevares disse Ændringer til Dels i Udgaverne 1586-1608), Bogen er ikke forsynet med Træsnit. Exemplar i Karen Brahes Bibl. Optryk af denne Udgave fra 1601 - trykt af *Hans Stockelmann* i Kbh. - haves paa d. kgl. Bibl.3.

Endelig maa det nævnes, at Palladius' Oversættelse delvis benyttes i den ny Oversættelse af Luthers *Enchiridion*, som Resen udgav i 1608, og til Grund for hvilken han havde lagt Leipziger-Udgaven af 1544.

VIII.

Nærværende Udgave er trykt efter det eneste bevarede Exemplar fra 1538. Dette findes paa det kgl. Bibliotek.

Mens Originalen i vid Udstrækning - men ganske uden Konsekvens - anvender Missaltyper, er stor Skrift i Udgaven kun brugt til Overskrifter o.lign.1. Naar Orig. ikke paa dette Punkt har kunnet følges, skyldes det dels Vanskeligheden ved Anskaffelse af Typemateriale, dels Pladshensyn.

Originalen er i lille Oktav, som Rammen paa Titelbladet (S. 63) angiver. Det bevarede Exemplar er stærkt beskaaret. Linjetallet er: med almindelige Typer 21, med Missaltyper 13.

*

63

64

Denne Haandbog indholder
try stycke Som er.
Den Lille Catechismus.
Bruduielsse. oc
Ath døbe børn.

65

VEnerandis in Christo viris et dominis Ecclesiarum Daniæ et Norwegiæ/ Superintendentibus dominis et fratribus suis/ Joannes Bugenhagius Pomeranus Doctor Salutem.

CAtechesin hanc siue Catechismum semper fuisse in Christi Ecclesia/ dubitare non potest qui vel norit hasce voces/ Decem precepta dei/ Symbolum Apostolorum/ Oratio Christi/ Baptismus/ Mensa domini. Syncerior || doctrina hactenus sic iacuit/ per illos/ qui ociosi homines et ventres pigri spirituales coeperunt appellari/ de quibus propheta Væ inquit pastoribus qui pascebant semetipsos etc vt in hominibus quorum ipsi curam gerere debebant/ nihil fere sacræ cognitionis preter Christianum nomen inueniamus/ de quo maximo peccato et seductione reddent Deo rationem qui nunc dolent quod ista doceantur/ ex quibus sincere doctis incipit/ crescit et perficitur Ecclesia Christi. Id quod et clarius et pluribus dicerem/ nisi vobis veris Ecclesiarum Christi Episcopis nunc scriberem. Quando autem vos Domini et fratres mei non solum presbyteri estis/ de quibus Paulus ait/ Presbyteri qui bene præsumt duplici honore digni habeantur/ qui pastores in singulis tantum Ecclesijs simpliciter catechismo et doctrina ad eum pertinente || ad horam instruunt suam Ecclesiam/ et consilio suo adsunt illic afflictis conscientijs/ quales apud nos sunt rurales parochi et quidam boni sanctique viri in ciuitatibus/ quos sacellanos vocant/ quamquam et quidam boni pastores non plus prestant aut præstare possint/ vtinam præstent 66 omnes nec graue sit eis visitare ægrotos/ audire in confessione miseros etc.

Sed etiam estis illi presbyteri/ de quibus ita subdit Paulus/ Maxime qui laborant in verbo et doctrina. Non significat sanctus Apostolus priores presbyteros esse sine verbo et doctrina/ quales presbyteros non debet agnoscere Ecclesia Christi/ qui potius Turcæ essent quam presbyteri/ sed emphasis est in verbo/ laborant/ cuius significatio latinis non est incognita. Vobis enim incumbit vt sitis solliciti pro aliis Ecclesijs/ pro Pastoribus/ pro doctrina/ pro || summis illis conscientiarum casibus/ vt contradictoribus et hæreticis scripto et verbo obturetis os cum omni modestia et doctrina/ vt explicetis scripta prophetarum et apostolorum sincere et secundum fidei analogiam/ vt sciatis linguas quibus scriptæ sunt nobis sacræ litere/ aut illos qui sciunt proxime consulatis/ vt sitis ab omni alia sollicitudine victus et negotiorum separati/ et huic vni Ecclesiarum vestrarum negotis intenti/ contra Satanam et mundum duces exercitus domini etc.

Quidam cum non possint ista præstare aut ad talia non sint vocati/ tamen sibi piacent de nomine Episcopi/ quod per Papistas factum est pompæ nomen/ sed hoc quod dixi vere est laborare in verbo. Egregia dona Christi sunt et alii quos Paulus vocat Ephes. iij. Pastores et Doctores/ sub nomine doctorum etiam comprehendens catechistas et vel rurales || apud nos ædituos qui pueros syncere docent catechismum/ in quorum numero sunt et Scholastici præceptores catechismum docentes. sed magis egregia dona sunt Christi ascendentis/ quorum vos pars eftis/ de quibus ibidem Apostolus ait. Quosdam dedit Apostolos/ alios prophetas/ alios Evangelistas. quibus subdit quos diximus.

His donis glorificati Christi indiget Ecclesia/ ex his ædificatur. vt clarissime illic Apostolus docet. Quando autem inquam hæc ita se habent admoneo et obsecro vos dominos et fratres meos vt saluti et paci studentem/ curetis apud omnes pastores vt catechismum doceant diligentissime/ et repetant a vulgo verba simplicissima eius quemadmodum hic scripta 67 sum primum sine expositione/ vt admittantur hac confessione etiam paruuli vel octo annos nati aut minores || ad mensam illius qui dicit.

Sinite paruulos venire ad me etc. sine vers hac confessione non admittantur ad sacram illam mensam ne senes quidem. Puer enim centum annorum morietur/ ait Esaias. Deinde vbi verba bene tenent/ exigatur etiam ab eis expositio/ quæ ad hoc breuis et iucunda est/ ne quis habeat excusationem/ vt inde accommodi magis sint ad alias conciones intelligendas.

Ita et non aliter habebitis bonas Ecclesias/ quas misere vastatas videtis ignorantia/ negligentia et impietate pastorum qui hactenus visi sunt capita Ecclesiarum. Et hoc obsecro vestram pietatem vt hic catechismus In Ecclesijs vestris maneat integer/ neque permittatis cuiquam temere vel addere huic vel demere.

Inueniuntur enim forte quidam/ id quod et alibi experti sumus/ qui vtunque || non male doceant/ tamen seipos non docent/ sed ita sunt prefracto animo vt nihil ipsis placeat/ quod ab alijs ad hoc vocatis est ordinatum quod ipsi non fecerunt/ sed egregiam et nobis et vobis reddunt vicem/ dicentes/ Ecce nouæ leges/ aufertur Ecclesijs sua libertas/ mihi ista non placent. Hæc cum alii in arrogancia ipsorum et vident et rident/ ipsi tamen sua stulta sapientia non vident quantum in deum peccent/ quod per hanc insipientiam apud alios suæ doctrinæ detrahunt autoritatem/ Metuunt ne cui subiecti sint dum tamen de subiectione illorum ne cogitamus quidem/ sed solliciti sumus pro salute et pace atque concordia per Euangelium propaganda. Qui si ita pertexerint et omnino statuerint dissimiles esse nobis/ neque esse voluerint sub sancta ordinatione quæ vni tantum seruit Euangelio pro libertate conscientiarum non contra libertatem ut || fingunt et mentiuntur/ curabimus nos vicissim ne sint nobiscum/ spectant enim tales tandem ad seditionem et hæresin/ quæ mala prohibeat a nobis benignus ille spiritus Christi. Curatores Ecclesiarum requirimus/ non turbatores. Deus est mihi in conscientia mea testis/ quod hanc pestem ex nullo quem norim hic metuo/ tamen 68 expertus metuo/et propter hanc mei vocationem vos Ecclesiarum Episcopos admoneo vt vigiletis/ memores quid iuraueritis primum Christo/ deinde et Regiæ Maiestati pro Euangelij negotio. Christus sit vobiscum et cum omnibus Ecclesijs vestris/ cum quibus orate pro Rege/ pro Regno/ pro me. Christus seruet vos et pastores Ecclesiarum in æternum.

EX Copenhagen. M. D. xxxiij.
Feria secunda post Jubilate.

**Fortalen.
Doctor Martinus Luther ynsker alle
tro fromme Sogneprester oc
predickere Naade barmhertighed oc fred i
Jesu Christo vor Herre.**

DEn arme elendige traang oc nød mand paa klager/ som ieg nu nylige haffuer forfaret/ der ieg vor oc faa en Visitor/ haffuer nød oc tuinget mig til ath lade denne Catechismum eller Christelige lerdom i saadan en liden slæt endfoldig form vdgaa.

Hielp Gud/ huilcken stoer iammer ieg || saa/ ath den menige mand kand aldelis intet aff den Christelige lerdom/ besynderlige paa landz byerne/ oc huor wbeskikkelige oc wduelige gantske maange Sogneprester ære til ath lære/ Oc de skulle dog alle hede christne/ oc ære døbte/ oc nyde oc bruge de hellige Sacramente/

de kunde dog huercken deris Pater noster/ ey heller troen ey heller de.x. Gudz budord/ Men de leffue hen lige som fæ oc wskellige creature/ Oc nu Euangelium er kommet/ haffue de kaastelige oc mesterlige lærdt ath misbruge alt frihed.

O i Biscoper/ huad ville i dog endelige suare Christo? ath i haffue saa skendelige ladet folcket hen gaa/ oc icke beuiist eders embede ith øgeblick/ det i faa al wlycke/ i tuinge folcket til en part aff Sacramentet/ oc til eders menniskelige lerdom oc || skøde dog intet effter om de kunde deris Pater noster/ Credo/ de.x. Gudz budord/ eller nogit aff Gudz ord. O ve ve eder til euigtiid.

Der fore Kære herrer oc brødre som ere Sogneprester oc Predicanter/ beder ieg eder for Gudz skyld/ ath i ville aff hiertet vare paa eders embede/ oc forbarne eder offuer det arme folck som eder er befalet/ oc hielpe oss ath indlære folcket/ 70 oc besynderlige vngdommen denne lille Catechismum/ Oc huem der icke bedre formaa/ tage sig denne taffle eller form fore/ og den vdyt for folcket ord fra ord/ som her effter staar.

For det første/ skal Predickeren tage sig vare for athskillig text oc form/ i huilcken de.x. Gudz budord/ Troen/ Fader vor/ oc de hellige Sacramente ere vdsætte/ Men skal tage for sig ith slag form/ oc derved bliffue/ Oc altid || driffue den samme/ ith aar som ith andet/ Thi det vnge oc wforstaandige folck maa mand alt lære met ith slag text oc en form/ Ellers vorde de aldellis vilde/ oc intet kunde begribe/ naar mand i dag saa/ oc effter ith aar anderledis vil lære/ lige som mand vilde det forbedre/ oc bliffuer dog der met spilt bode møde oc arbejde.

Dette haffue vore kiære forfædre vel fornummet/ i det ath de haffue altid brugit Fader vor/ Troen/ De.x. Gudz budord vid en maade/ Der fore skulle wii oc saa lære vngt oc enfoldigt folck saadanne stycke/ ath wii icke foruandle en staffuelsse/ eller holde dem fore oc regne op anderledis ith aar end ith andet/ Der fore maa du vdulye dig en form/ huilcken du vilt/ oc bliff der vid altid/

Men naar du predicker for de || lerne oc forstaandige/ da maa du beuisse din konst oc giffue disse stycker fore saa herlige oc saa mesterlige som du kant. Men hos det vnge folck skalt du bruge en euig maade oc form/ oc lære dem for det aller første disse stycke/ som er de.x. Gudz budord/ Troen/ Fader vor etc. hen effter texten ord fra ord/ ath de kunde det saa telye effter dig oc lære vden ath.

Men dem som icke ville lære disse stycke/ skal mand sige ath de forsuerye Christum/ oc ære icke Christne/ oc skulle icke stædis ath gaa til Sacrament/ ey heller ath holde nogit barn til dob oc Christendom/ eller bruge noget stycke aff den Christne frihed/ men slæt skulle foruises hiem til Pauen oc hans Official/ siden til dieffuelen selff. Der til met skulle oc forelderne oc hwsfoederne || forbyude oc necte dem ath æde oc dricke oc giffue dem til kende/ ath Førsten vil lade driffue vdaff landet saadanne haardnackede menniske.

Di end dog mand kand ingen tuinge til troen/ dog skal 71 mand holde oc driffue hoben der hen/ ath de kunde vide huat ræt oc wræt er/ oc huorlunde de skulle leffue oc nære dem hoss dem som de bo hoss/ Fordi hus som vil bo oc bygge i en Stad/ hannem bør ath vide oc holde Stadz rætten som hand vil nyde oc bruge/ huad heller hand tror/ eller er en skalck i sit hierte.

For det andet/ Naar de vel kunde texten/ saa skulle de lære dem oc saa den rætte forstaand oc vdytning/ ath de kunde vide huad det er sagt/ oc tag atter igen for dig denne taffle/ eller en anden kort enfoldig form huilcken du vilt/ oc bliiff der hoss/ oc foruend det || icke met en staffuelsse/ lige som tilforn er sagt om texten/ Oc tag dig der tiid og stund til/ Thi det er icke behoff ath du tager alle stycker fore paa en tiid/ men ith stycke effter ith andet/ Naar de forftaa nu vel det første budord/ saa tag det andet for dig/ oc saa frem ath/ Ellers om du vilt hastelige offuerfare dem/ saa beholde de icke ith aff dem.

For det tredye/ Naar du haffuer nu lærdt dem saadan en liden kort Catechismum/ saa tag dig oc saa den store Catechismum fore/ oc giff dem videre forstaand/ der kant du bedre vdyt huert budord/ huer bøn/ oc huert stycke serdelis for sig/ met deris maangfoldige gierninger/ nytte/ fromhed/ fare oc skade/ lige som du finder for dig i maange bøger som ere der om giorde.

Oc besynderlige skalt du vdyt det budord som mest er behoff hoss dit folck. || Exemplum. Det Siuende budord om styld oc tyfferi skalt du haardelige vdyt for haanduercks folck/ oc for dem som købsla/ ia oc saa for bønder oc for tiæniste folck/ Thi hoss saadant folck er mest allehaande wtroskaff oc tyffueri.

Item Det Fierde budord skalt du lære oc predicke for børn/ och for den menige almue/ ath de ville lade dem finde stille/ tro/ hørige/ lydige oc fredsommelige. etc. Oc her maa du indføre aff scrifften maange exemple huorlunde Gud haffuer straffet saadanne offuertrædere/ eller oc velsignet dem som icke brøde mod disse budord.

Item Besynderlige skalt du vdyt det Fierde budord for Øffrighed/ och forelderne/ ath de regere sig vel/ oc holde deris børn til Schole/ Oc det met beuiisning aff scrifften/ ath de 72 ere plictige det ath gøre oc huilcken forbandit || synd det er/ om de det icke gøre/ Thi de omkuld kaste oc øde lægge der met baade aandelig oc verdzlig regement/ lige som de argeste Gudz oc menniskens fiender oc forrædere/ Oc læg dem det vel vd/ huor græselig stor skade ath de gøre/ om de icke hielpe ath holle børn til ath vorde Sogneprester/

Predicanter/ Scriffuere etc. arh Gud vil suarlige der fore straffe dem/ Thi det er her behoff ath predicke. Forelderne oc øffrigheden synde nu saa storlige der i/ ath det er icke aff ath sige. Dieffuelen haffuer nogit græseligt i sinde der met.

For det siiste/ Efterdi ath Pauuens tyranni er nu neder lagt/ da ville de icke lenger gaa til Sacrament/ men det foracte/ her er atter behoff ath vdtu/ dog met denne besked/ Vij skulle ingen mand tuinge til troen/ eller til || Sacrament/ Ey heller nogit bud/ tiid eller stæd der til beskicke/ Men saa skulle wij predicke/ ath de ville selffue/ vden vort bud och befaling trenge dem der til/ oc tuinge Sognepresterne til ath ræcke dem Sacramentet/ Huilcket mand kand gøre/ naar mand saa siger/ Huo icke begerer Sacrament i det mindste iii. eller iiii. gaange om aarit/ da er det ath besørge/ ath hand foracter Sacramentet/ oc er icke ith Christet menniske/ Lige som den er icke en Christen/ der icke tror/ eller hører Gudz hellige ord oc Euangelium/ Thi Christus sagde icke/ det lader/ eller det foracter/ men dette gører saa offte som i dricke etc.

Hand vil sandelige ath det skal göris oc icke ladis eller foractis/ dette gører siger hand.

Men hus icke megit acter Sacramentet/ det er ith tegn ath hand vid || intet ath sige aff synden/ legemit/ dieffuelen/ verden/ døden/ fare/ helffuede/ det er/ hand tror intet saadant ath være til/ end dog hand ligger nid suncken der i/ op til bode ørene/ oc hører dubbelt dieffuelen til.

Tuert om igen saa haffuer hand icke behoff naade/ liiff/ Paradis hiemmerige/ Christ/ Gud/ eller nogit got/ Thi der som hand trode ath hand hagde saa megit ont/ oc hagde behoff saa megit got/ da foractede hand icke saa Sacramentet/ met huilcket hand kunde vnduige det onde/ oc faa det gode/ 73 Mand hagde icke pellet behoff met nogit bud/ ath tuinge hannem til Sacramentet/ men hand komme vel selff løbende der til/ oc tuingde sig selff/ oc dreffue dig til ath du motte giffue hannem Sacramentet.

Der fore skalt du intet bud gøre || her aff/ som Pauuen giort haffuer/ Men vdtu vel det gaffn oc skade/ nød oc fromme/ frøckt oc fare i det hellige Sacrament/ saa komme de vel selffue/ oc tuinge dig til ath giffue dem Sacrament/ Romme de icke saa lad dem fare/ oc sig dem/ ath de høre dieffuelen til/ i det/ ath de kunde icke acte deris store nød/ Ey heller Gudz naadige hielp oc trøst/ Men der som du dette icke vdyer/ Eller du gør ith bud der om/ saa er det din skyld ath de foracte Sacramentet. Hui skulle de icke bliffue ledige oc fule/ der som du soffuer/ oc tier stille/ Der fore haff act der paa kiere Sogneprest oc predickere. Vort embede er nu wordet laangt en anden ting/ end det vor i Pauuedommen/ Det er nu en aluorlig oc nyttelig ting/ der fore haffuer det oc større møde oc arbeyde/ fare oc frestelsse paa || sig/ oc der til met liden løn oc tack her i verden. Men Christus vil selff være vor løn om wii arbeyde trolige. Der til hielpe oss all naadens Fader/ hannem ske loff oc tack til euig tiid/ vid Jesum Christum vor herre. Amen.

De.x. Gudz budord/ fom en hwsfader sine tywnde enfoldelige vnderuise oc lære skal.

74

Det Første.

Du skalt icke haffue fremmede Guder.

Huad er det? Suar.

Wij skulle frycte oc elske Gud offuer alle ting/ oc ossal ene paa hannem forlade.

Det Andet.

Du skalt icke wnyttelige
bruge din herre Gudz
naffn.

Huad er det? Suar.

Wij skulle frycte oc elske Gud/ ath wij icke ved hans hellige naffn bande/ || suerge/ gøre troldom/ lyue
eller besuige/ Men i al vor nød/ samme Gudz hellige naffn paakalle/ tilbede/ loffue oc tacke.

75

Det Tredye.

Rom ihw ath helligholde din huiledag.

Huad er det? Suar.

Wij skulle frycte oc elske Gud/ Ath wif icke forsmaa eller forsømme hans hellige ord/ Men det samme
helligt holde/ det gerne bode selff høre/ oc andre det lære.

Det Fierde.

Hedre din fader oc din moder.

Huad er det? Suar.

Wij skulle frycte oc elske Gud/ ath wii vore forældre oc forstaandere icke foracte eller fortørne/ Men dem
ære/ tiæne/ lyde/ elske/ oc i verdighed ath holde.

76

Det Femte.

Du skalt icke sla ihiel:

Huad er det? Suar.

Wij skulle frycte oc elske Gud/ Ath wii vor neste ingen skade eller wræt gøre/ paa hans legeme vegne/
Men hannem hielpe oc beredde i al liffuis nødtørtelighed.

Det Siette.

Du skalt icke bedriffue hoor.

Huad er det? Suar.

Wij skulle frycte oc elske Gud/ Ath wii leffue kyske oc tuctige i ord oc gierninger/ Ath huer elsker oc ærer sin ecte hwstru.

77

Det Siuende.

Du skalt icke stiæle.

Huad er det? Suar.

Wii skulle frycte oc elske Gud/ Ath wii icke tage vor nestis gotz eller penninge fra hannem/ ey heller snige oss det til met falske vare/ eller nogen handel/ Men heller hans gotz oc næring forbedre oc beskerme.

Det Ottende.

Du skalt icke bæere falskt vidnesbyrd mod din neste.

Huad er det? Suar.

Wij skulle frycte oc elske Gud/ Ath wii vor neste icke falskelige belyue/ forraade/ bagtale/ berycte/ Men hannem vndskylde oc orsage/ Tale hannem got paa/ oc vende alting til det beste.

78

Det Niende.

Du skalt icke begere din nestis hwss.

Huad er det? Suar.

Wij skulle frycte oc elske Gud/ Ath wii icke met nogen lift legge oss effter vor nestes arffue eller hws oc drage det til oss met ith skin/ som synes ath haffue nogen ræt met sig/ Men heller være hannem behielpelig octienistactelig/ ath hand motte det beholde.

Det Tiende.

Du skalt icke begere din nesti hustru/ suend/pige/ fæ eller nogit det hans er.

Huad er det? Suar. ||

Wij skulle frycte oc elske Gud/ Ath wij vor neste hans hwstru/ hwssinde oc tywnde eller fæ/ hannem ey aff forraske/ afftrente eller foruende/ Men heller raade oc tilholde dem ath bliffue hoss hannem/ och gøre den deel dem bør ath gøre. ||

79

Huad siger nu Gud om alle disse budord. Suar.

Saa siger hand Exodi. xx.

Jeg er Herren din Gud/ sterck nock/ som ingelunde kand lide ath du haffuer fremmede Guder/ der besøger fædernes ondscaff paa børnene/ ind til tredye oc fierde ledt/ offuer dem som mig hade. Men mod dem som mig elske oc holde mine

budord/ gør ieg barmhertighed i tusinde ledt.

Huad er det? Suar.

Gud hand truer ath ville straffe alle dem som disse budord offuertræde oc forkrencke/ Der fore skulle wii frycte for hans wrede/ oc icke gøre/ mod saadanne budord. ||

Her hoss loffuer hand oc naade och alt got/ alle dem som saadanne budord holde. Derfor skulle wii hannem elske oc

betro/ oc gerne gøre effter hans befaling.

Den hellige Tro/ som en hwsfader skal vnderuise sine tywnde enfoldelige i/ oc dem den lære.

Den Første artickel/ om vor skabelsse.

JEg tror paa Gudfader altmectige/ hiemmelens oc iordens skabere. ||

Huad er det? Suar.

Jeg tror ath Gud haffuer skafft mig oc alle creaturer/ Haffuer giffuit mig liiff oc siæl/ øgen/ øren oc alle ledemod/ Fornufft oc alle sind/ oc end nu || ved mact holder/ Der til klæder oc sko/ ath æde oc

80

dricke/ hwss oc gaard/ hwstru oc børn/ iord/ fæ oc alt gotz/ forsørger rigtige oc daglige met al denne liiffuis nødtørt oc næring. Mod al farlighed beskermer/ oc for alt ont beskytter oc beuarer/ Oc det alt sammen aff idel Faderlig Guddommelig godhed oc barmhertighed/ for uden al min fortæeniste oc verdskyld/ For huilcket alt sammen ieg er skyldig hannem ath tacke oc loffue/ oc der fore hannem ath tiæne oc lydig ath være/

Det er visselige sant.

Den anden artikel/ om vor igenløsselse.

OC paa Jesum Christum hans eneste søn vor Herre/ som er vndfaangen aff den Helligaand/ fød aff Jomfru

Maria/ piint vnder Pontio Pilato/ korssest/ død oc begraffuit/ Neder || foor til helffuede/ tredye dag opstod fra de døde/ Opfoor til hiemmel/ sider hoss Gud Faders almetigtiges høre haand/ Dæden er hand igenkommendis ath dømme leffuendis oc døde.

Huad er det? Svar.

Jeg tror ath Jesus Christus sand Gud fød i euighed aff Faderen/ oc saa ith sant menniske fød aff Jomfru Maria/ Hand er min Herre/ der mig fortaffte oc fordømde menniske haffuer igen løst/ Forhuerffuit oc igen vundet mig fra alle synder/ fra døden/ oc fra dieffuelens vold/ icke met sølff eller guld/ Men met sit hellige dyre blod/ oc met sin wskyidige pine oc død/ Paa det ieg skulde være hans egen/ oc leffue i hans rige/ vnder hannem tiæne i euig retferdighed/ || 81 tvskyldighed och salighed/ ligeruiis som hand er opstaanden aff døde/ leffuer oc regnerer i euighed/ Det er oc visselige sant.

Den tredye artickel/ om vor helligørelse.

Jeg tror paa den Helligaand/ een hellig Christelig kircke som er helgene samfund/ Syndernis forladelse/ legemens opstaandelse/ oc det euige liiff/ Amen.

Huad er det? Suar

Jeg tror ath ieg icke aff min egen fornufft eller krafft kand tro paa min Herre Jesum Christum/ eller til hannem komme/ Men den helligaand haffuer kaldet mig ved det hellige Euangelium/ Oplyust mig met sine gaffuer/ Hellig gjort mig i den rette tro/ oc siden beholdet/ ligeruiis som hand oc saa den menige Christenhed paa torden kalder/ forsamler/ oplyuser/ helliggør/ oc i een sand tro til Christum beholder/ I huilcken Christenhed/ som er den hellig kircke/ hand daglige tilgiffuer mig oc alle tro Christne || riglige alle synder. Oc paa dommedag skal opuecke mig oc alle døde/ Oc mig met alle tro Christne giffue euigt liiff. Det er oc visselige sant.

Fader vor/ som een hwsfader fine tywnde skal enfoldelige vnderuise oc lære.

Fader vor som hiemmel.

82

Huad er det? Suar.

Gud vil der met locke oss ath wii skulle tro ath hand er vor rætte Fader/ oc wii hans børn/ paa det ath wii trøstelige/ oc met al troskaff hannem bede skulle/ lige som kiære børn deris kiære fader. ||

Den første bøn.

Helligt vorde dir naffn. Huad er det? Suar.

Vist er vel det/ at Gudz naffh i sig selff er allerede helligt/ Men wii bede i denne bøn/ ath der hoss oss morte oc helligt vorde. ||

Huorlunde skeer der?

Suar.

Naar Gudz ord læris pwr̄t oc reent/ Oc wii och saa hellige (som Gudz børn bør) der effter leffue/ Der til hielp oss kiære hiemmelske Fader. Men de som blanr oss anderledis lære eller leffue/ end effrer Gudz ord/ de whellige blant oss Gudz naffn/ Der fore beskerme oss oc saa hiemmelske fader.

Den anden bøn.

Tilkomme dit rige.

Huad er det? Suar.

Gudz rige kommer vel selff/ vden vor bøn/ Men wii bede her arh det motte oc komme til oss.

Huorlunde sker det? Suar.

Naar vor hiemmelske Fader giffuer oss sin helligaand/ huilcken der gør der || vid sin naade/ arh wii kunde tro Gudz hellige ord/ och leffue der effrer/ her rimelige/ oc der euindelige.

83

Den Tredye bøn.

Din vilge ske paa iorden som i hjemmelen.

Huad er det? Suar.

Gudz guddommelige naadige vilge skeer vel for vden vor bøn. Men wij bede i denne bøn ath den maatte oc skee i oss.

Huorlunde skeer det?

Suar.

Naar Gud alle onde raadt oc vilge sønderbryder oc hindrer/ som icke ville lade Gudz naffn hoss oss helliges oc icke lade hans Rige fremkomme (som den er oc dieffuelens/ verdens/ oc vort legems vilge) Oc hand styrcker oc skadelige holder oss i sine ord oc i troen/ ind til døden/ det er hans gode oc barmhiertige vilge.

Den fjerde bøn.

Giff oss idag vort daglige brød.

Huad er det? Suar.

Gud giffuer end oc vel alle onde menniske deris daglige brød for vden vor bøn/ Men wij bede her/ ath hand ville giffue oss den forstaand/ ath wij motte visselige vide ath det daglige brød wij fød̄is aff/ giffuis oss aff Gud oc ath wij motte være hannem tacknemmelige for saadanne velgierninger. ||

Huad heder da dagligt brød?

Suar.

84

Dagligt brød kaldis alt det der til liiffuins næring och nødtørtighed behoff gøris/ Som ath æde/ dricke/ klæder/ sko/ hwss/ gaard/ ager/ fæ/ penninge/ gotz/ en from danne quinde/ gode lydige børn/ oc villige folck/ fromme oc tro herskaff/ god oc snild regentente/ god oc sund luct/ fred/ sundhed/ tuckt/ ære/ gode venner/ tro nabs/ oc andet faadant.

Den femte bøn.

Oc forlad oss vore skylder/ som wij forlade vore skyldere.

Huad er det? Suar.

Wii bede her/ ath vor hiemmelske Fader vilde icke anse vore synder/ Och || icke for deris skyld forsage vor bøn/ Thi wii ere icke verde det alder mindste wii bede om/ oc ey heller det fortient haffue/ Men ath hand vilde giffue oss det alt sammen aff sin naade oc barmhiertighed/ fordi wii daglige megit || synde/ och fortæne intet andet end idel straff oc plage/ Saa ville wii dog gerne forlade igen aff hiertet/ oc gøre vel mod dem som haffue syndet mod oss

85

Den Siette bøn.

Oc leed oss icke i frestelse. ||

Huad er det? Suar.

Sandelige/ Gud frester ingen/ Men wii bede her/ ath Gud vilde oss foruare oc opholde/ saa ath dieffuelen/ verden/ oc vort eget legeme/ skulde oss icke bedrage och forfare i vantro/ mishob/ oc andre store skendzeler och laster/ Ocder som wii vorde end der met forsøgte/ ath wii dog endelige kunde vinde/ oc feier beholde.

Den Syuende bøn.

Men frels oss fra ont.

Huad er det? Suar.

I denne bøn bede wii lige som i een summa/ ath vor himmelske Fader vil fri oss fra alt om/ baade til liiff oc siæl/ gotz oc ære/ oc paa det siiste naar vor tiid kommer/ skicke oss een salig endelig/ oc met sin naade tage ossfra || denne elendighed til sig i hiemmelen.

86

Amen.

Huad er det? Suar.

Ath ieg skal visselige vide/ ath disse bønner ere min hiemmelske Fader behagelige oc tacknemme/ thi

hand haffuer || selff befalet oss ath bede/ och der til loffuit ath hand vil oss høre.

Amen/ Amen.

Det er Ja Ja/ det skal alt saa visselige ske.

Det hellige Dobens Sacramente/ och huad een hwffader sine tywnde enfoldelige der om vnderuise oc lære skal.

Det Første.

Huad er Doben? Suar.

Doben er icke al ene slæt vand/ Men/ det er vand forfattet i Gudz || befalning/ oc met Gudz ord forbundet.

Huilcke ere da saadanne Gudz ord? Suar.

Der som vor Herre Christus siger Matthei i det siiste Capittel.

Gaar hen i den gantske verden/ lærer alle hedninger/ Oc døber dem i naffn Faders oc Søns oc den Hellig aandz.

Det Andet.

Huad giffuer Doben/ eller huor til er hand gaffnlig? Suar.

Hand gør syndz forladelsse/ friir oss fra døden oc dieffuelen/ oc giffuer alle dem det euige liiff som tro effter dette Gudz ordz oc løfftes lydelsse.

Huilcke ere de Gudz ord oc løffte? || Suar.

Der som vor Herre Christus siger/ Marci i det siiste Capittel.

Huilcken der tror oc bliffuer døbt/ den vorder salig/ Men huilcken som icke tror/ den vorder fordømt.

87

Det Tredye.

Huorlunde kand vandet gøre saadanne mechtige ting? Suar.

Sandelige vandet gør det icke/ Men Gudz ord som i oc met vandet er/ oc den tro som tror saadane Gudz ord i vandet/ Thi ath vden Gudz ord er vandet slæt vand/ oc ingen Dob/ Men met det Gudz ord er det een Dob/ det er/ ith naadeligt leffuendis vand/ oc een ny fødzel i den hellig aand/ som Sancte Pauil siger til Titum/

i det Tredye Capittel. ||

Vid igenfødzelsens vandbad oc den hellig aandz fornyelse/ huilcken hand haffuer vdgiffuit riiglige offuer oss vid Jesum Christum vor frelssere/ paa det wij vid samme naade retferdige gjorde/ skulle være arffuinge til det euige liiff/ effter hobningen/ det er visselige sant.

Det Fierde.

Huad betyder da saadan vanddøben? Suar.

Den betyder/ ath den gamle Adam i oss/ skal vid daglig penitentz/ det er/ anger oc ruelisse/ druckne/ quelies/ och dræbes met alle synder och sine onde begeringer. Oc tuert emod skal det ny menniske daglige opstaa fremkomme oc leffue retferdelige och reenlige/ for Gud euindelige. ||

Huor staar det screffuit? Suar.

Sancte Pouil scriffuer til de Romere i det Siette Capittel.

Wij ere begraffne met Christo ved doben til døden/ paa det/ ath lige som Christus er opuect fra de døde ved Faderens herlighed/ Saa skulle oc wij i ith nyt leffnid vandre.

Suorlunde mand skal lære de enfoldige ath scriffte.

Huad er scrifftemaal? Suar.

Scrifftemaal begriber tw stycke i sig. Det første/ ath mand bekender sine synder. Det andet/ ath mand annammer 88 Absolution eller synders forladelsse aff Scrifftefaderen lige som aff Gud || selff/ oc bør hannem icke tuile/ men stadelige tro/ ath hans synder ere hannem da oc saa forlatte for Gud i hiemmelen.

Huilcke synder skal mand da scriffte? Suar.

For Gud skal mand giffue sig skyldig for alle synder/ oc saa for dem som wij icke kende/ som wii gøre i Fader vor.

Men for Scrifftefaderen skulle wii bekende al ene de synder som wii vide oc føle i hiertet.

Huilcke ere de?

See der til din stat eller vilkor effter de X. budord/ om du æst een Fader/ Moder/ Søn/ Daater/ Herre/ Frue/ pige eller Suend/ om du haffuer været whorsom/ wtro/ wflittig/ wred/ || wtuctig eller auuidz syug/ om du haffuer giort nogit menniske skade met ord eller gerninger/ om du haffuer stollit/ været forsømmelig/ skødeløss eller giort skade.

Kiære sæt mig fore een kort form eller maade ath Scriffte.

Suar.

Saa skalt du sige til Scrifftefaderen.

Kiære verdige Herre/ Jeg beder eder gerne ath i ville høre mit scrifftemaal/ oc sige mig mine synders forladelsse til for Gudz skyld.

Ja/ Sig frem.

Jeg arme syndere bekender mig for Gud/ skyldig ath være i alle synder. || Besynderlige/ bekender ieg for eder/ ath ieg er er een Suend/ Pige etc.

Men ieg tien gantske wtrolige min hwsbonde/ Thi der oc der haffuer ieg icke giort huad som de mig befalet haffue/ ieg haffuer giort dem wrede oc kommet dem til ath bande/ Jeg haffuer været forsømmelig oc ladet skade skee.

Jeg haffuer oc saa været whøffuisk i ord oc gerninger/ haffuer giort mig wred met mine ieffnlige/ Jeg haffuer murrit mod min Hwstru och bandet hende etc.

Dette altsammen fortryder mig oc gør mig om/ oc ieg beder om naade/ Jeg vil mig bedre.

89

Een herre/ hwsbonde/ eller hwstru kand saa sige.

Besyderlige bekender ieg for eder/ ath ieg haffuer icke trolige optuctet mine || børn/ tywnde/ hwstru/ til Gudz ære/ Jeg haffuer bandet/ och giffuet onde exempel fra mig met wtuctige ord och gerninger/ Jeg haffuer giort min nabo skade/ bagtalet hannem/ Jeg haffuer solt for dyrt mine vare/ oc haffuer solt falske oc icke gantzke gode vare/ och huad mere hand haffuer giort mod Gudz bud oc mod sin stat oc vilkor etc.

Men der som nogen finder sig icke besuaret met saadanne eller større synder/ Hand skal da icke sørge eller videre søge effter synd/ eller opdichte selff nogen synd/ oc der met gøre ith martyrium oc pine aff scrifftemaal/ Men optelye een eller too de som hand vid/ Saa bekender ieg besynderligen ath ieg haffuer een tiid bandet/ Item een tiid haffuer været whøffuisk i ord/ een tiid haffuer det.N. forsømmet etc. Oc lad det være nock. ||

Widst du oc plat ingen (huilcket dog icke vel muligt er) saa sig och ingen besynderlige frem/ Men tag synders forladeisse paa det almindelige Scrifftemaal/ huilcket du gør for Gud hoss Scrifftefaderen.

Der effter skal Scrifftefaderen sige.

Gud være dig naadig oc styrcke din tro/ Amen.

Der nest siger hand.

Tror du oc ath min forladeisse er Gudz forladelsse?

Ja kiære Herre.

Der effter siger hand. ||

Sfe dig lige som du tror. Och ieg aff vor Herris Jesu Christi befalning forlader dig dine synder/ i naffn Faders oc Søns oc Hellig aandz/ Amen.

Gack hen i fred.

Men om nogre haffue større besuarelsser eller bedrøffuelsser i deris samuittighed/ oc haffue suare frestelsser/ da vid een Scrifftefader vel ath trøste dem met flere ord/ oc komme dem ræt i troen igen.

Dette skal være for de enfoldige een almindelig

form oc maade til ath Scriffte. ||

90

Alters Sacramente/ oc huad een hwpfader skal sine tywnde der om enfoldelige vnderuiise oc lære.

Huad er Altere Sacramente? Suar.

Det er vor Herris Jesu Christi sande legeme och blod/ vnder brød och wiin/ indsæt aff Christo selff/ oss Christne til ath æde oc dricke.

Huor staar det screffuit?

Suar.

Saa scriffue de hellige Euangelister/ Matheus/ Marcus/ Lucas/ oc || Sancte pouil.

Vor Herre Jesus Christus/ i den nat der hand bleff forraadt/ Tog hand brødet/ tackede oc brød det/ Oc gaff sine discipler oc sagde/ || Tager dette hen oc æderid/ Det er mitÿllegeme/ som giffuis for eder/ det gører i min hukommelse.

Lige saa tog hand oc kalcken/ effter afftens maaltid/ tackede/ gaff dem oc sagde/ dricker alle der aff/ Dette er det ny testamentis kalck i mit blod/ som vdgiffuis for eder til syndernis forladelsse/ Dette gører saa offte som i dricke/ i min hwkommelse.

Huad gaffnner saadan æden oc dricken? Suar.

Disse ord giffue oss det vel tilkende.

Som giffuis for eder/ oc som vdgiffuis til syndernis forladelsse. || Det er/ ath oss giffuis vid saadanne ord i 91 Sacramenter syndernis forladelsse/ det euige liiff oc salighed/ Fordi/ der som syndernis forladeisse er/ der er oc saa

det euige liiff oc salighed.

Huorlunde kand den legemlige æden oc dricken gøre saadan mechtig ting? Suar.

Sandelige/ ath æde oc dricke gør det icke/ Men de ord som der staa.

Som giffuis for eder/ oc som vdgiffuis til syndernis forladelse.

Disse ord ære hoss den legemlige æden oc dricken/ som hoffuit stycker i Sacramentet. Oc huem som tror samme ord/ hand haffuer det som de || indholde/ som er.

Syndernis forladelse.

Huo annammer saadant Sacrament verdelige? Suar.

Ath faste oc legemlige sig der til berede er vel een fiin vduortis tuct/ Men den er ræt verdig oc vel beskickit/ Som tror disse ord.

Som giffuis for eder/ oc som vdgiffuis til syndernis forladelsse.

Men huem som icke tror disse ord eller miler/ Hand er wuerdig oc wbeskickit/ Thi dette ord (FOR EDER) vil haffue idel tro hierter.

Huorlunde een hwsfader skal lære sine tywnde ath signe dem om Morgen en oc om Afftenen.

Om Morgen en naar du staar op aff sengen/ skalt du segne dig met det hellige korssis tegn oc sige.

I naffn Faders oc Søns oc Hellig aandz. Amen.

Der effter paa dine knæ/ siddendis eller staaendis opregne Troen oc Fader vor etc./ oc bede om du vilt/ denne lille bøn. ||

92

Jeg tacker dig min hiemmeliske Fader/ vid Jesum Christum din kiære Søn/ ath du haffuer beuaret mig i denne nath fra skade oc fare/ Oc ieg beder dig ath du vilt beuare mig i denne dag for synden och alt ont/ ath mit gantzske leffnit och alle mine gerninger kunde teckis dig/ Thi ieg befaler || mig/ mitÿllegeme oc siæl/ oc alt sammen i dine hender/ Lad din hellig Engel være hoss mig/ ath den onde fiende skal ingen mact faa met mig/ Amen.

Oc da kant dw gaa til dit arbejde oc gerning met glæde/ Oc syunge da een wise/ som er de X. Gudz bud

eller huad dit sind kand giffue dig.

Om afftenen/ naar du gaar til sang/ skalt du signe dig met det hellige korssis tegn oc sige.

I naffn Faders oc Søns oc Hellig aandz/ Amen.

Der effter paa dine knæ siddendis eller staaendis/ opregne Troen och Fader vor etc. Vilt du/ saa maa du der til bede denne lille bøn.

Jeg tacker dig min hiemmeliske Fader/ vid Jesum Christum din kiære Søn/ ath du haffuer beuaret mig naadelige i denne dag/ || Oc ieg beder dig/ ath du vilt forlade mig alle mine synder/ huor som ieg haffuer gjort wræt/ oc dit vilt beuare mig naadelige i denne nat/ Thi ieg befaler mig/ mit legeme oc siæl/ oc alt sammen i dine hender/ Lad din hellig Engil være hoss mig/ ath den onde fiende skal ingen mact faa met mig/ Amen

Oc da strax kant du gladelige legge dig til ath soffue.

Huorlunde een Hwffader skal lære sine tywnde ath læse Benedicite oc Gratias.

Børnene eller tiæniste folcket skulle gaa frem til bordet/ och met sammen lagde hender oc tuctighed saa sige.

93

Alle øgen vocte paa dig Herre/ oc du giffuer dem deris spiisning til rætte tiid/ Du oplader din haand/ och metter alle leffuindis creatur met + benedidelse.

Vdtydning.

+ Benedidelse/ det er/ ath alle dywr faa saa megit ath æde/ ath de ere lystige oc glade der offuer/ thi sorg oc girighed forhindrer saadan benedidelse.

Der effter Fader vor etc./ och denne effterfølgendis bøn.

Herre Gud hiemmeliske Fader/ velsigne oss och disse dine gaffuer/ som wij aff din milde godhed || annamme til oss/ vid Jesum Christum vor Herre/ Amen.

Gratias.

Lige saa effter Maaltid skulle de och saa tucrige oc met sammen lagde hender sige.

Tacker Herren fordi hand er god/ oc hans miskundhed varer euindelige/ Den som giffuer alle creature deris spiisning/ den som giffuer queg deris foer/ oc giffuer raffne vnge deris føde som robe til hannem/ Hand haffuer icke lyst til hestens styrcke/ ey heller velbehagelighed i nogen mandz been/ Herren haffuer velbehagelighed i dem som hannem || frycte/ oc i dem som vente hans barmhiertighed.

Der effter Fader vor/ och denne effterfølgende bøn.

Wii tacke dig Herre Gud hiemmeliske Fader/ wid Jesum Christum vor Herre/ for alle dine velgerninger/ du som leffver oc regnerer til euig tiid/ Amen.

**Een hwss taffle som indholder nogle
sproc/ for alle hellige orden oc stater/
ind huilcke sproc de kunde formane dem
selffue til deris embede oc tiæniste.**

Een Biscop/ Sogneprest oc Predickere.

Een Biscop skal være wstraffelig/ een || quindes mand/ vaagen/ ædrw/ erlig/ sindig/ Hand skal gerne læne hws/ Hand skal være bequem til ath lære andre/ Hand skal icke dricke sig drucken aff wiin eller anden drick/ Hand skal icke sla eller trætte/ hand skal icke være gerig til baade eller whørlig vinding/ Men hand skal være mild och retfærdig/ oc kunde wel faarestonde sit egit hwss/ oc haffue lydige børn met all erlighed/ Hand skal icke heller være den som haffuer nylige taget ved troen/ etc. i. Timoth. iii.

Om Verdzlig offrighed.

Huert menniske skal være Herredømme oc macten vnderdanig/ Thi der er ingen mact til vden aff Gud/ All den mact som til er/ hun er skicket aff Gud/ Huo som staa mod macten/ hand staa mod Gudz skickelse/ Oc de || som staa der emod/ de faa dom mod dem selffue/ Thi hun bær icke suerdet forgeffuis/ Hun er Gudz riænerinde oc een heffnnerinde til arh straffe dem som ilde gøre. Til de Romere i det Trettende Capittel.

Ecte mend.

I Mend skulle bo oc leffue wiislige met eders Hwstruer/ oc gøre dem deris ære/ som de vanmectige/ som ere oc det naadelige liiffuis metarffuinge/ paa det eders bøn icke bliffuer forhindret. i Pet. iii. Colloss. iii.

Ecte Quinder.

Quinderne skulle være deris mend vnderdanige lige som Herren/ Lige som Sara vor Abraham lydige/ oc kallede hannem Herre/ hwess døtter i ere vordne/ || om i gøre vel/ och icke frøcte for nogen rædzal.

Forelderne.

I Foreldre skulle icke erre eders børn til wrede/ paa det ath de icke bliffue mistrøstige/ Men opføder dem i tuct oc formanig i Herren. Til de Epheser i det Siette Capittel.

Børn.

I Børn værer eders foreldre lydige i Herren/ Thi det er retferdigt oc erligt/ ære din Fader oc din Moder/ det er det første bud som haffuer foriættelse/ ath det maa gaa dig vel/ och ath du maat bliffue laangliiffuit paa iorden. Epheser i der Siette Capittel.

Suene/ Piger/ Daglønere/ oc Arbeydere.

I Tjænere værer eders timelige herrer lydige/ met frøct oc rædsle i eders hiertis enfoldighed lige som Christo/ Oc tiener dem icke all eniste i deris øgen/ ath i mue teckis mennisken/ men som Christi tjænere/ Oc gører saadan Guds vilge aff hiertet met veluillighed/ Oc lader eder tycke ath i tjæne Herren oc icke mennisken/ Och vider ath huer som gør noget got/ hand skal faa løn/ huad heller hand er tjænere eller fri.

Hwssader oc Hwsmoder.

I Herrer eller (hwsbonder) gører oc det samme mod tjænerne/ oc forlader eders trwsel/ oc vider ath eders Herre er i hiemmelen/ oc Gud acter ingens persone.

Vnge folck.

I Vnge folck værer de gamle vnderdanige/ oc beuaiser der met eders ydmyghed/ Thi Gud staar mod de hofferdige/ oc giffuer de ydmyge naade. Thi værer ydmyge vnder Gudz veldige haand/ Ath hand skal ophøffue eder i sin tiid. i. Pet. v.

Encker.

Den som er een ræt Encke oc eensom/ hun sætte sit haab til Gud/ oc bliffue i bøner dag oc nat/ Men huilcken som leffuer i velløst/ hun er leffuendis død. i. Timot. v.

Menigheden.

Elsk din neste som dig selff/ i dette ord ere alle bud forfattede. Roma. i det xiii. Capittel.

Oc beder idelige for alle menniske. i Thimot. ii.

Huer tage sig her sit eget stycke/
Saa vil Gud vnde hannem god lycke.

Een liden bog Om Brud uelse/ for de enfoldige Sogneprester. Martinus Lutherus.

DEt er ith almindeligt sproc/ Saa maange land saa maange seder/ Effterdi ath Brøllup oc Ecteskaffs stat er een verdzlig handtering/ da bør oss aandelige eller kircke tiænere intet ath ordinere eller regere der i/ Men lade huer stat her i nyde oc beholde sin bruggelse oc seduanne. || Somme stædz føre de Bruden twende gaange til kircken/ baade om afftenen oc om morgenen/ Somme stædz icke vden een gaang/ Somme forkynde oc oplywse deris Ecteskaff paa Predicke stolen/ too eller tre vger tilforn/ Dette oc alt andet saadant/ lader ieg Herrer oc Førster/ Borgemestere oc Raadt skaffe oc gøre som de ville. Det kommer mig intet wid.

Men naar maand begerer aff oss ath wii skulle for kircke dørren eller i kircken læse Gudz velsignelse/ oc bede vor bøn offuer brud oc brudgomme/ eller wiie dem til sammen/ da ere wii skyldige det ath gøre/ Der fore vilde ieg lade vdgaa denne lille bog om Bruduelse for de vnge Sogneprester som icke bedre kunde/ ath de motte bruge eendrectelige met oss denne form oc maade. De andre som det bedre || kunde/ det er/ de som icke kunde alting/ Men de lade dem tycke ath de kunde alting/ de haffue denne min tiæniste intet behoff/ vden saa 97 megit ath de kunde kostelige oc mesterlige skaffe oc sætte till rætte det wii gøre/ och tage dem vel vare ath de icke skulle holde nogit liige met andre/ oc gøre alting effter deris eget hoffuit/ thi mand motte ellers tencke ath de skulle lære nogit aff andre/ det vore een stoor skam.

Effterdii ath mand haffuer her til bruget saa drabelig stoor prang met Muncke oc Nunner i deris induielse/ End dog ath deris stat oc væsen er een wgudelig oc klar menniskelig tant och dict/ som ingen grundwol haffuer i scrifften/ Huor megit mere skulle wii ære denne gudelige stat/ oc met maange herlige stycker wie brud oc brudgomme || til sammen/ oc bede for dem oc ære dem? Thi end dog det er een verdzlig stat/ saa haffuer det dog Gudz ord for sig/ oc er icke dictet eller stictet aff mennisken/ som Muncke och Nunne stat/ Der fore skulle det hundrede maal yppermere actis end klosterleffnidz stat/ Huilcken som skulle actis ath være den aller verdzligste oc Kødeligste sat/ effterdi det er fundet aff kiød oc blod/ oc stictet aff verdzlig viisdum oc fornufft.

Oc paa det ath vngt folck motte lære ath ansee aluorlige denne Ecteskaffs stat/ oc den i ære ath holde som Gudz gerning oc bud/ Oc icke saa spottelige driiffue deris daarhed der om/ met lader/ met bespottelse/ oc met anden saadan løsactighed/ som mand plegede her til ath gøre/ lige som det skulle være een skemt eller barneleeg || ath giffue sig i Ecteskaff/ eller gøre brøllup.

De som haffue først stictet ath mand skal føre Brud oc Brudgomme til kircken/ ansaage det for ingen skemt/ men for een ret aluorlighed/ Thi vden twiil/ vilde de der hente Gudz velsignelse oc een almindelig bøn/ og icke driiffue nogen leckerii eller hedenske abe spil.

Saa beuiser oc det samme den gerning i sig selff vel/ Thi huo som begerer aff Sognepresten eller Biscopen een almindelig bøn och Gudz velsignede/ Hand giffuer vel der met tilkende (end dog hand taler det icke vd aff munden) huad fare oc nød hand giffuer sig i/ oc huor storlige hand haffuer samme Gudz velsignelse och een almindelig bøn behoff til Ecteskaffs 98 stat/ Thi hand || fornømmer vel/ som mand oc daglige befinder/ huilcke wlycke dieffuelen kommer aff stæd i Ecteskaffs stat/ mer hoor/ wtroskaff/ wenighed och allehaande iammer.

Saa ville wii nu paa denne maade handle met Brud oc Brudgomme/ der som de der aff oss bede oc begere.

For det første skal der lyuses for dem aff Predicke stolen/ met saadanne ord.

Hans. N. oc Grete. N. ville effter Gudz ordning giffue dem til sammen i den hellige Ecteskaffs slat/ oc || der fore begere de een almindelig Christelig bøn for dem/ ath de kunde det begynde i Gudz naffn/ oc det motte vel lyckis for dem.

Oc om nogen haffuer der i ath sige/ gøre sig det betiiden/ eller tie sig stille. Gud giffue dem sin velsignelse/ Amen.

Bruduielse eller troloffuelse for kircke dørren eller i kircken skal ske met disse ord. ||

Hans vilth du haffue Grete til din ecte hwstru?

Dicat/ Ja.

Grete vilth du haffue Hans til din ecte hwsbonde?

Dicat/ Ja.

Her lader hand dem giffue hwer andre troloffuelsens Ring/ Oc legger bode deris højre hender til samen och siger.

Huad Gud haffuer tilsamen føget/ skal intet menniske athskilye. ||

Der effter siger hand almindelige for alle.

Effterdi ath Hans N. Oc Grete N. begere huer andre i Ecteskaff/ oc det obenbarlige bekende for Gud oc verden/ oc haffue der paa giffuit huer andre deris hender oc troloffuelsens ring. Saa siger ieg dem ecte ath være/ i naffn Faders oc Søns oc Hellig aandez/ AMEN. ||

For Alteret offuer Brudgommen oc Bruden/ læser hand Gudz ord/ Genesis i det Andet Capittel.

99

Oc Gud vor Herre sagde/ det er icke got ath mennisken bliffuer al ene/ Jeg vil gøre hannem een methielp/ som kand være hoss hannem.

Da loed den Herre Gud een suar søffn falde paa mennisken/ saa ath hand soffnede/ Saa tog hand || ith aff hans reffbeen/ och lucte stæden igen met kiød. Oc den Herre Gud bygde een quinde aff reffbenet/ som hand hagde taget aff mennisken/ oc fulde henne til hannem. Da sagde mennisken/ det er nu een sinde been aff mine been/ och kiød aff mit kiød/ der fore maa mand kalde henne een mandinde/ effterdi hun er || tagen aff manden/ Fordi skal oc een mand forlade sin fader oc sin moder/ oc bliffue hart vid sin mandinde/ och de skulle bliffue baade til ith kiød.

Der effter vender hand sig til dem baade oc taler dem saa til.

Effterdi ath i haffue nu giffuit eder baade i Echteskaff til sammen i Gudz naffn. Saa hører nu først || Gudz bud om denne stat.

Saa siger S. Pouil.

I mend elsker eders hwstruer/ lige som Christus haffuer ælskt al Christen menigheden/ oc haffuer hen giffuet sig selff for hende/ paa det ath der met hellig gøre hende/ saa haffuer hand rensat hende formedels det vandbad i Gudz ord/ paa det ath hand ville || skicke sig een erlig Christen menighed/ som icke hagde smitte eller ryncke eller noget andet saadant/ Men ath hun skulle være hellig och wstraffelig.

Saa skulle och Mendene elske deris hwstruer lige som deris egne legeme. Hwo som elsker sin hwstru/ hand elsker sig selff. Ingen haffuer noghen || tiid hadet sit egit legeme/ men opføder och vederqueger det/ ligeruiis som Herren gør vid den Christne menighed.

Quinderne skulle och være deris mend vnderdanige som Herren/ Fordi manden er quindens hoffuit/ lige som Christus er den Christne menighedz hoffuit/ huilcken som er oc || sit legems salig gørrere. Der fore lige som den Christne menighed 100 er Christo vnderdanig/ saa skulle oc quinderne være deris mend vnderdanige i alle maade.

For det andet/ Hører oc saa korssit som Gud haffuer lagt paa denne stat.

Saa sagde Gud til quinden.

Jeg vil skaffe dig megit || kummer och iammer/ naar du bliffuer fructsommelig. Du skalt føde dine børn met kummer/ oc din attraa skal være til din mand/ oc hand skal være din herre.

Oc til manden sagde Gud. Effterdi du lyde din hwstrues røst/ oc odst aff det træ/ som ieg befalede dig oc sagde/ Du skalt icke æde || der aff/ Formaledidet skal din ager være for din skyld/ met kummer skalt du dig der aff nære/ alle dine leffue dage/ Torne oc tidsler skulle voxte i ageren/ och du skalt æde vrterne paa marcken. i dit ansictis sued skalt du æde dit brød/ ind til du vorder til iord igen/ aff huilcken du æst kommen/

Thi du æst iord/ och || skalt vorde til iord igen.

For det Tredie.

Saa er det eders trøst atlh i wide och tro ath eders star er Gud tacknemmelig/ oc aff hannem velsignet. Thi saa staa der screffuit.

Gud skaffte mennicken lige effter sit eget billede/ Ja effter Gudz billede skaffte hand hannem/ oc end skaffte hand dem til mand oc quinde. ||

Da velsignede Gud dem/ oc sagde til dem/ øxler oc formerer eder/ och opfylder iorden/ oc haffuer hende vnder eder/ værer herrer offuer fiskene i haffuet/ offuer fulene vnder hiemmelen/ oc offuer alt det leffuende der kryber paa iorden.

Oc Gud saa alt det som hand hagde skafft/ oc see/ det vor altsammen saare got. || Der fore siger och Salomon/ Huo som foer een hwstru/ hand foer een god ting/ och annammer aff Herren een velbehagelighed.

Her legger hand sin haand paa deris hoffuit oc saa beder.

Herre Gud hiemelske Fader/ du som haffuer skafft Mand oc Quinde oc forskicket dem til Ecteskaffs stat/ oc haffuer 101 velsignet || dem met liiffuens fruct/ Oc der i betegnet din kiære Søns Jesu Christi oc den hellig kirckis hands brwdz sacramente/ Wij bede din grundløsse godhed/ ath du vilt icke lade disse dine creature/ ordning oc velsignede tilbage dragis eller forderffuis/ men naadelige dem det beuare/ vid Jesum Christum vor Herre. Amen.

Een liden ny bog Om Døbelsse/ fom Martinus Lutherus gjorde.

Martinus Luther ynsker alle Christne læsere naade oc fred i Jesu Christo vor Herre.

Effterdi ieg daglige seer och hører/ ath mand met stoor wflitighed oc w aluorlighed ieg vil icke sige met løsactighed/ handler offuer børnnene det høguedige hellige och trøstelige || daabens sacramente/ Huilcken ieg tror oc saa ath være een orsage til/ ath de som det hoos staa/ intet der aff kunde forstaa/ huad der bliffuer talet eller handlet/ tyckis mig icke all ene nytteligt/ men oc saa nødtørteligt ath være/ ath mand det paa tydske oc icke lenger paa latine handler. Oc haffuer ieg der fore begynt ath vdsætte paa tydske de ord som høre til daaben/ paa det ath de som ere faddere eller der hoos staa motte opueckis til troen oc til een aluorlig paa actelsse/ oc de prester som døbe/ motte haffue diss ydermere flittighed for deris skyld som høre der paa.

Men ieg aff een Christelig tro/ beder alle dem som døbe/ som holde børn til daab oc som der hoos staa/ ath de ville lade dem gaa til hiertet den herlige kostelige gerning/ oc den store || aluorlighed som er i samme gerning. Thi du kant høre her i ordene som staa i denne bøn/ huor kloglige och aluorlige den Christne kircke fremdrager barnit til daaben/ oc met bestaandige oc wtuilactige ord for Gud bekenner/ ath barnet er met dieffuelen besæt/ oc syndens oc wredene barn/ oc beder saa 102 flitelige om hielp oc naade vid daaben ath det motte bliffue Gudz barn.

Wilde du der fore betencke ath det er plat ingen skemt/ ath handle mod dieffuelen/ och icke al ene vddriiffue hannem aff barnet/ men oc saa (effterdi det skal alle sine dage haffue saadan een mechtig fiende paa sin hals) ath være det arme barn aff gantske hierte oc een sterck tro bistaandig/ och met alle største paa actelsse oc inderlig || begering bede ath Gud effter som denne bøn lyder/ vilde icke al ene hielp barnet fra dieffuelens vold/ Men och saa bestyrcke/ ath det motte ridderlige i liiff oc død bestaa mod hannem. Oc frycter ieg visselige ath det gaar maange ilde effter daaben/ der fore ath mand saa kaaldelige oc saa laddelige met dem omgaa/ oc saa aldellis vden aluorlighed for dem bede i daaben.

Saa tenck nu/ ath disse vduortis stycke ere de alle ringeste i daaben/ som er ath blæse barnit i øgene/ ath signe det met korssens tegen/ ath legge salt i munden/ spøt oc skarn komme i ørene oc næsen/ ath

smørge brystit och skulderne met olye/ och hoffuitpanden met crismen/ I drage det sin døbe skiorte/ och giffue det ith tend lyws i haanden/ oc andet saadant mere/ som || i aff menniskan er tillagt ath pryde daaben met/ Thi daaben kand vel ske for vden saadanne ting/ och de ere icke de rætte stycke som dieffuelen skyer och flyer fore/ Hand foracter vel mectigere ting/ Det maa gaa her aluorlige til.

Men see der paa ath du staar der i een ræt tro/ oc hører Gudz ord oc aluorlige beder. Thi naar presten siger/ Lader oss bede/ da formaner hand io dig/ ath du skalt met hannem bede.

Oc alle faddere/ oc de som staa omkring daaben skulle i deris hierte bede alle de ord som presten i sin bøn opregner/ Der fore skal och presten sige samme ord frem vdydelige oc laangsomt/ ath fadderne kunde dem vel høre oc fornømme/ oc vid dem selffue i hiertet met presten bede oc fremsætte | for Gud barnens nød met aluorlighed/ oc aff deris gantzske formue for barnit sætte dem mod dieffuelen/ och saa stille dem/ ath de lade det være een aluorlig ting for dem/ effterdi ath det er for dieffuelen ingen skemt.

103

Der fore er det vel redeligt oc rær/ ath mand icke tilftæder nogen drucken eller vild prest ath døbe/ ey heller bede løssactige folck til faddere/ men fine/ tucttige/ aluorlige/ fromme prester oc faddere/ til huilcke mand kand sig forsee/ ath de handle samme sag met aluorlighed oc met een ræt tro/ ath mand icke sætter dieffuelen det høguedige Sacrament fore til een spot/ oc vanære Gud/ som vdøsser offuer oss i daaben sin offuerflødige oc grundløsse naadis riigdom/ saa ath hand selff kalder det een ny fødzal/ Met huilcken wii || vorde ledige fra dieffuelens tyranni/ løsse fra synden/ døden och helffuede/ liiffsens børn och arffuinge til alt det gode Gud haffuer/ oc Gudz egne

børn oc Christi brødre.

O Kiære Christne menniske/ lader oss icke saa wflitelige acte eller handle saadan wsigelig gaffue/ Er dog daaben vor eniste trøst oc indgang til alt det gode Gud haffuer och alle helgene menighed/ Der til hielpe oss Gud/ Amen.

Døbefaderen siger.

Far her vd du wrene aand/ oc giff den Hellig aand rum.

Der næst skal hand gøre kors paa barnens andlede ocbryst/sigendis.

Annamme det hellige korssis betegnelse/ baade paa dit andlede oc bryst.

Lader oss bede.

O altmectige euige Gud vor Herris Jesu Christi Fader/ ieg rober til dig || offuer denne.N. din tiænere/ som beder om din daabis gaffue/ oc vid den aandelige igenfødzal begerer din euige naade.

104

Herre tag hannem til dig/ oc som du haffuer sagt/ Beder/ saa skulle i faa/ Leder/ saa skulle i finde/ Bancker/ saa skal eder opladis/ Saa giiff nu denne som beder dine gaffuer/ oc || oplad dørren for hannem som bancker/ at hand kand faa den euige velsignelse i dette hiemmelske bad/ och det rige som du haffuer oss alle sammen loffuit och tilsagt/ formiddels vor Herre Jesum Christum/ Amen.

Lader oss bede.

O Altmectigste Euige Gud/ du der vid floden effter din strenge retferdighed haffuer fordømt den || vantro verden/ och effter din store barmhertighed reddede din tro tiænere Noe selff ottende. Och lodst druckne den forherdede Pharao met alle sine i det røde haff/ oc førde dit folck Israel igennem met tørre føder/ met huilcket du betegnede den hellige tilkommendis daab/ oc vid din kiære søns vor Herris Jesu Christi daab || haffuer hellig gjort oc indsæt Jordans flod oc alle andre vand til salighedzens bad oc een riglig afftoelse aff synden. Wij bede dig vid den samme din grundløsse barmhertighed/ ath dw vilt nadelige see til denne din tiænere.N. oc met een ræt tro i aanden hannem begaffue/ ath vid dette salighedzens bad motte druckne oc vndergaa alt || det som hannem aff Adam er met fød/ det er den synd som Adam gjorde/ Oc ath hand motte skylies fra de vantro menniskers tal/ oc bliffue beuaret i den hellige Christenhedz Arck/ altiid brendende i aanden/ glad i haabet/ tiæne dit naffn/ ath hand maa faa met alle tro menniske det euige liiff oc salighed som du haffuer loffuit hannem/ vid Jesum || Christum vor Herre/ Amen

Jeg besuer dig du wrene aand/ i naffn Faders + oc Søns + oc Hellig aandz + ath du vdfarer/ oc viger fra denne Jesu Christi tiænere.N. Amen.

Lader oss høre det hellige Euangelium/ som Sanctus Marcus scriffuer.

Den tiid ledde de smaa børn til Jesum/ ath hand || skulde røre vid dem. Men disciplene lode ilde vid dem/ som børnene frem ledde. der Jesus det saa/ da bleff hand fortørned/ oc sagde til dem. Lader børnene komme til mig/ oc forbyuder 105 dem det icke. Thi saadanne hør hiemmerige til. Sandelige siger ieg eder/ huo icke annammer Gudz rige som ith lidet barn/ hand kommer der icke ind/ Saa || tog hand dem i fagn och lagde sine hender paa dem/ oc velsignede dem.

Siden skal Presten legge sin hand paa barnens hoffuit/ och met Fadderne falde paa knæ oc bede Fader vor etc.

Fader vor som æsth i hjemmelen etc.

Der nest skal Presten lede barnet til Daaben/ oc sige.

Gud beuare bode din indgaang och vdgaang/ fra nu oc til euig tiid. ||

Der nest lader Presten barnit vid sine Faddere aff sige dieffuelen/ oc siger.

N. Forsager du dieffuelen?

Suar. Ja.

Oc alle hans gerninget?

Suar. Ja.

Oc alle hans væsen?

Suar. Ja.

Der effter spør hand.

Tror du paa Gud den altmectige Fader hiemmel oc iordz skabere? ||

Suar. Ja.

Tror du paa Jesum Christum hans eniste søn vor Herre fød oc piint?

Suar. Ja.

Tror du paa den Hellig aand/ een hellig Christelig kircke som er hellige menniskers samfund/ syndernis forladelse/ legemens opstaandelisse/ och effter døden det euige liiff?

Suar. Ja. ||

Der effter spør hand.

Wilt du være døbt?

Suar. Ja.

106

Da tager hand barnet oc dipper det i Daaben/ oc siger.

Oc ieg døber dig i naffn Faders/ och Søns/ och Hellig aandz. Amen.

Saa skulle Fadderne holle barnet offuer Daaben/ och presten siger men hand legger barnet sin døbe skiorte paa.

Den altmectige Gud och || vor Herris Jesu Christi Fader/ som dig nu haffuer anden tiid igen fød formedels vand oc den Hellig aand/ oc haffuer forladt dig alle dine synder/ hand styrcke dig met sin naade til det euige liiff/ Amen.

Fred være met dig.

Suar. Amen.

Petrus Palladius ynsker alle Sogneprester Guds naade oc fred vid Jesum Christum vor Herre.

Nøddis ieg til kiære brødre in Christo i mit suare embede oc store arbeyde oc største wledighed/ ath vdsætte aff Tydske paa Danske denne lille Manual eller Haandbog saa som ieg kunde/ icke som ieg skulle/ Der fore beder ieg eder Herlige oc gerne/ ath i tage dette mit føye arbeyde til tacke/ ind til saa lunge nogen kand oc vil det effter Tydsken forbedre/ huilcket || ieg feer gantske gerne/ Dog saa ath der intet tilleggis eller fra tagis andet end Enchiridion Lutheri indholder/ Ellers er min ydmyge bøn och begere til eder alle oc huer serdelis/ Først for Gudz æres oc siden for den hellige kirckis opbyggelses skyld/ ath i ville alle samdirectelige holde disse Ceremonias vid mact/ oc saa vare paa eders embede/ ath i det met een god samuittighed for Gud oc mennisken forsuare kunde/ Och ville icke anse nogen menneskes smiger eller trwsel/ men mere det som Paulus sagde/ We mig der som ieg icke predicker Euangelium/ Gud styrcke eder alle met sin naade

vid sin kiære søn Jesum Christum vor Herre/ Amen.

Prentet i Kjøbmenhaffn
aff Hans Wingaard/
i det ny klosterstræde/
boendis.
den Tiende dag Junij.
H G H V D A
108

NOTER.

S. 65, L. 6. Originalen har ved Trykfejl *Catchismum* for *Catechismum*.

S. 65, L. 9. Orig. har ved Trykfejl *Baptimus* for *Baptismus*.

S. 65, L. 9. Orig. mangler Punkt efter *domini*.

S. 65, L. 11. Orig, skelner ikke mellem *oe* og *æ*, men disse er i nærværende Udgave anvendt efter gængs Brug, saaledes trykkes *coeperunt* og *væ*, skønt Orig. i begge Tilfælde har samme Type.

S. 65, L. 17. Orig. mangler Punkt efter *Christi*.

S. 65, L. 18. *nisi* er utydeligt i Orig.

S. 66, L. 8. Orig. har *significaito* for *significatio*.

S. 67, L. 31. Orig. har *consientiarwn* for *conscientiarum*.

S. 68, L. 7. Orig. *æternum*: for *æternum*.

S. 68, L. 9. *Feria secunda post Jubilate* (1538) var d. 13. Maj.

S. 69, L. 9 (og alm.): *Christelige lerdom*; d. e. "den kristelige Lære" = ty. *lere*. Denne Betydning af *lerdom* var almindelig i 16. og 17. Aarh. Endnu findes denne ældre Betydning i Udtrykket "udbrede ny Lærdomme".

S. 69, L. 13. *paa landz byerne*; denne Brug af Præp. "paa" er almindelig hos Palladius.

S. 69, L. 13. *gantske* gengiver her og oftere ty: *leyder* (*leider*)¹.

S. 69, L. 17. *lige som fæ oc wskeltige creature*, - Udtrykket svarer nærmest, men ikke fuldstændigt, til Magdeborgerudgaven: *alse de wilden dërte/ vnde dat vnuornufftige vee*; Wittenbergudg. har: *wie das liebe vihe vnd vnuernüffttige sewe*. Sadolin har: *the arme folck haffwe icke dyrt skilsmys fraa wschellige Bester i then sag* = lat. Oversætt.: *nihil omnino a bestijs differunt*.

S. 69, L. 22. *i tuinge folcket til en part aff Sacramentet*; Udtrykket er som nævnt foran (S. 35) oversat efter den lat. Udg. Meningen er: "I romerske Biskopper uddeler kun Nadveren under een Form (Brødet), mens Indstiftelsen fordrer to (Brødet og Vinen)." Jfr. Knoke, Luthers kl. Katechismus 1904, S. 59, Fodnote.

S. 70, L. 2. Udtrykket "*denne taffle eller form*" er gaaet over i Katekismen fra den ældste tyske Udgave, der fremkom som Vægtavler.

S. 70, L. 4. *athskillig* "forskellig", ty: *mannigerley (mancherley odder anderley)*.

S. 70, L. 10, *vilde* "forvirrede", ty: *erre (irre)*.
* 109

S. 70, L. 21. *disse stycker*, men L. 24 *disse stycke*.

S. 70, L. 36. *Di*, men S. 72, L. 33: *Thi*.

S. 70, L. 36. *mand kand ingen tuinge*, ty: *me nemande dwingen kan noch schal* (..kan noch sol), lat:.. *neque posse neque debere*. Pall. har, som det ses, udeladt det væsenlige "eller skal".

S. 71, L. 20. *fromhed* "Fromme", "Gavn", ty: *framen (frumen)*, lat. *commoda*; S. 73, L. 6 gengives samme tyske Ord ved *fromme*.

S. 73, L. 26. *for dem som købsla* gengiver ty: *handelern (hendlern)*, lat. *mercatores*; Sadolin har i Stedet for Verbalomskrivningen Substantivet *kiøbmend*.

S. 72, L. 19. *in eller iiii*; ty: *ein mal edder veer (ein mal odder vier)*; lat: *quater ut minimum*; Sadolin: *nogre tiidher*.

S. 72, L. 20. *besørge*, "frygte for", ty: *besorgen*, jfr. Noten nf. til S. 102 L. 11.

S. 72, L. 28. *legemit* gengiver her ty: *flesch (fleisch)*, lat. *caro*. Jfr. Note til S. 81, L. 7.

S. 73, L. 7. *frøckt oc fare*; denne Tautologi er løbet Palladius i Pennen, skønt dette Udtryk ligesom de foranstaaende (*gaffn oc skade/ nød oc fromme*) skulde være en Modsætning. De tyske Udgaver har: *vare vnde heil (fahr vnd heil)*, den lat. Oversætt: *pericula et bona*.

S. 73, L. 24. Overskriften efter Tysk.

S. 74, L. I ff. Første og andet Bud ordret som hos Sadolin.

S. 75, L. 4 og L. 15 har Orig. *Suar* i St. f. *Suar.*, ligeledes S. 76, L. 3 og 14.

S. 75, L. 5. *Ath*, Sadolin: *saa*, ligeledes S. 76, L. 5 og oftere.

S. 75, L. 9. *det samme helligt holde* = ty: *dat sulue hillich holden (das selbige heilig halten)*, men Sadolin: *lade ther moedt om (?)*.

S. 76, L. 9. Tautologien *hielpe oc beredde* (= Sadolins Oversætt.) gengiver ty: *helpen vnd vorderen* (Hamborgerudg.), *helffen vnd foddern* (Wittenbergerudg.).

S. 76, L. 12. *bedriffue hoor* ligesom i Katekismen 1537 (foran S. 18, L. 14); men Sadolin: *driffwe haar*. Udtrykket *bedriffue hoor* findes allerede i de gamle danske Dyrerim (Brøndum-Nielsens Udgave Nr. 10, L. 15-46).

S. 76, L. 17 (og alm.): *i ord*, Sadolin: *wdi ord*, jfr. foran S. 49.

S. 76, L. 19. *ecte hwstru* (vistnok ældste litterære Exempel), ty: *Echte gade (gemahl)*; Sadolin: *mage y Echteskaff*.

S. 77, L. 15. *vidnesbyrd*, Sadolin: *wiitne*.

S. 78, L. 10. *met ith skin* efter den tyske Text, se foran S. 46.

S. 78, L. 18, 23 o..fl. *hustru*, Sadolin: *høstrw*, se foran S. 47.

S. 78, L. 19. *fæ*, Sadolin: *fey*, jfr. *fy.fæj*, Feilbergs Ordb. I, 391.

S. 78, L. 24. *fæ*, Sadolin: *fæmon*, jfr. Kalkars Ordbog I, 820, Feilbergs Ordbog I, 393.

S. 78, L. 30. *deel*, Sadolin: *diell*; ogsaa i andre Ord er Tvelydning almindelig hos Sadolin, f. Ex. *hiell*, "hel".

S. 79, L. 1-2. Palladius følger den tyske Text, Sadolin den latinske, jfr. foran S. 46 Fodn.

S. 79, L. 3. som *ingelunde kand lide* osv. jfr. foran S. 28.

S. 79, L. 9. *Gud han truer* osv. efter den tyske Text; Sadolin: *Heer trwer Gud* osv. efter den lat. Oversætt.

S. 79, L. 10. *frycte for*, Sadolin: *forfrøchte oss for*, jfr. foran S. 49. De tyske Texter har: *vns früchten vor* (*vns fürchten für*).

S. 79, L. 15. Oversætt. efter Tysk; Sadolin har en selvkomponeret Overgang til andet Hovedstykke.

S. 80, L. 2. *liiffuis*, Sadolin: *liiffs oc læffwendes* = ty: *lyues vnnd leuens* (Hamborgerudg.), *leibs vnd lebens* (Wittenbergerudg.).

S. 80, L. 8 (og alm.): *visselige*, Sadolin: *wisseligen*.

S. 80, L. 9. *igenløsselse*, Sadolin: *gienløsselse*.

S. 80, L. 10. *eniste*, Sadolin: *eenborne*, jfr. foran S. 44.

S. 80, L. 13. *piint*, som i Katekismen 1537 (foran S. 20); Henr. Smith, En liden Dyalogus, 1537: *Pinter*; Poul Helgesens Oversætt. af Luthers Bedebog 1526: *pynt oc plaget*; Lucidarius: *tolde pyne*, men Sadolin: *haffwer lid* = ty: *geleden* (*gelitten*).

S. 80, L. 15. *begraffuit*, Sadolin: *jordet* ligesom i Pall.' Katekismus 1537 og i det hele i alle ældre Redaktioner af 2. Troesartikkel; ty: *begraven* (*begraben*). Tautologisk findes "begrave" allerede i 15. Aarh. f. Ex. i den ældste danske Bibeloversætt. 1. Mos. 35, 29. *jordet ok begroff*.

S. 80, L. 18. *sider hoss*, som i Katekismen 1537 (foran S. 20); Sadolin: *sidder til* = ty: *Syttende thor* (Hamborgerudg.), *sitzend zur* (Wittenbergerudg.).

S. 80, L. 20. *høgre haand*, Sadolin: *høgre hende*, endnu *i Hænde*.

S. 80, L. 20. *Dæden* = En liden Dyalogus: *deden*; Sadolin: *hweden* = P. Helgesens Bedebog 1526: *hueden*.

S. 80, L. 21-22. *igen kommendis*, *leffuendis*, Sadolin: *ighenkommende*, *leffuende*, jfr. foran S. 48.

S. 80, L. 27. *ith sant menniske*, Sadolin: *een sand menniske*; Kønnen var i 16. Aarh. vaklende. I Biblen 1550 skrives *it menniske* 2. Korr. 12. 3, men *mennisken* 1. Mos. 13.16. Ogsaa Palladius bruger som bestemt Form *mennisken*, f. Ex. S. 99, L. 7 og 8.

S. 80, L. 30 (og alm.): *fra*, Sadolin: *fraa*.

111

S. 81, L. 1. *helgens samfund* = En liden Dyalogus: *helgens samfund*, men Sadolin: *Helgens meenhed* = ty: *de gemene der hylligen* (Hamborgerudg.), *die gemeine der heiligen* (Wittenbergerudg.).

S. 81, L. 7. *legemens*, Sadolin: *Legoms* (ligeledes hos Poul Helgesen og Henr. Smith), men i Resens Katekismusoversættelse (1608): *kiødsens* = ty: *des Fleisches*.

S. 81, L. 20 (og alm.): *mig*, Sadolin: *meg*; *i (den rette tro)*, Sadolin: *wdi*, jfr. foran S. 47 og 49.

S. 81, L. 29-30. Oversat efter Tysk; Sadolin har her som ved andet Hovedstykke en selvkomponeret Overgang.

S. 82, L. 1-5. Hos Sadolin mangler Forklaring til Indledningsordene ligesom i de tyske Udgaver før 1531. Palladius' Oversætt. stemmer nøje med den tyske Text i Udgaverne 1531.

S.82, L. 13. *helligt vorde*, Sadolin: *blyffæ helligt*.

S. 82, L. 14 og 29. Oversat efter den tyske Text; Sadolin efter den latinske, se foran S. 38.

S. 82, L. 32. *timelige*, *euindelige*; Sadolin: *tymelig*, *ewindelig*, jfr. foran S. 48.

S. 82, L. 32. *der*, Sadolin: *hested(?)*.

S. 83, L. 16. *Rige* = ty: *ryke (Reich)*, Sadolin: *willie*.

S. 83, L. 18-20. Oversat efter tysk; Sadolin er noget afvigende.

S.83, L.24. (og oftere): *deris*; Sadolin: *syn*.

S. 84, L. 6. *ager* = ty: *Acker*, Sadolin: *Jordt*.

S. 84, L. 10. *tro herskaff*, ty: *truwe öuerheren (trewe öberhernn)*; Sadolin: *troo daness Herrschaff*.

S. 84, L. 12. (*god oc sund*) *luct* (= Sadolin), ty: *wedder (wetter)*, jfr. Katekismus 1537: *Vejrlig*.

S. 84, L. 12-13. *fred*, ty: *frede (friede)* og *tuckt*, ty: *tucht, (Zucht)* mangler hos Sadolin.

S. 84, L. 13. Orig. har *tuck* for *tuckt*.

S. 84, L. 16 f. Femte Bøn er nyredigeret efter Tysk.

S. 84, L. 26-27. *naade oc barmhiertighed*, ty: *gnaden*, Sadolin: *barmhiertighed*, lat: *misericordiam*.

S. 84, L. 30-31. *straff oc plage*, ty: *straffe*, Sadolin: *plage*.

S. 85, L. I f. Sjette Bøn nyredigeret efter Tysk.

S. 85, L. 9. *legeme* (Sadolin: *legomme*); Resen 1608: *kiød* (ty: *fleisch*), jfr. Noten til S. 81 L. 7.

S.85, L.24. *alt*; Sadolin: *aldhand*; ty: *allerley*.

S. 85, L. 28. *een salig endelig*; Sadolin: *een salig endeligt*. Biblen 1550: *mit endeligt* (4. Mos. 23. 10).
Formen hos Palladius har ingen Hjemmel.

112

S. 85, L. 31. *i hiemmel* = ty: *yn den hemmel (jnn den himel)*; Sadolin: *ewindelig* = lat: *in æternum*.

S. 86, L. 4. *tacknemmelige*; Sadolin: *behørde*, ty: *erhört (erhöret)*.

S. 86, L. 8 f. *Doben*, Sadolin: *Daaben*. Mærkeligt er det, at Palladius i Stykket om Sakramentet (S. 86-87) gennemført skriver *Doben*, men ligesaa gennemført i Døbebogen (S. 101-106) skriver *Daaben*.

S. 86, L. 14. *befalning*; Sadolin: *befalling*.

S. 86, L. 21, *hand* (om Daaben), men Sadolin: *hwn*. Kønnen har været meget vaklende. I Kalkars Ordbog (I, 411) anføres Exempler paa Brug af Intetkøn og Hankøn, men ikke paa Hunkøn. Hos Chr. Pedersen og i Biblen 1550 var Ordet ligesom hos Palladius Hankøn.

S. 87, L. 6-7. *ith naadeligt leffuendis vand* osv. nyredigeret efter Tysken.

S. 87, L. 18-25, *begeringer*, Sadolin: *begieringe*; *ny*, Sadolin: *ney*; *begraffne*, Sadolin: *jordede*; *opuect*, Sadolin: *opwackt*; *i*, Sadolin: *wdi*.

S. 88, L. 8, Orig. *hertet* for *hiertet*.

S. 88, L. 26. *gantske*, ty: *leyder*, jfr. foran S. 108.

S. 89, L. 13, som *hand vid*, ty: *de du west (die du weissest)*.

S. 90, L. 24, som *vdgiffuis for eder* = ty: *dat vor iuw vorgathen wert (das fur euch vergossen wird)*. Sadolin: *hwilcket wdstyrtes for eder oc for mange* = Messeembedet 1529: *thet som bliffuer vdgiffuet for eder oc for mange*. I den ældste Magdeborgerudgave 1531 findes ogsaa: *vnde vor veelen*, men ikke i de senere Udgaver.

S. 91, L. 28. *paa dine knæ siddendis* = ty: *kneende (kniend)* "knælende".

S. 92, L. I-9. Bønnen følger nøje den tyske Text.

S. 92, L. 10. I Messebogen 1529 Bl. dd I-dd 2 findes en Vise om *The X budord* (optrykt i: Brandt og Helweg, Den danske Psalmedigtning I, S. 21).

S. 92, L. 30 (og oftere): *met sammen lagde hender*, ty: *.mit geuolden henden (mit gefalten henden)*.

S. 93, L. 2 (og oftere): *spiisning*, ty: *spise (speise)*.

S. 93, L. 3 (og oftere): *benedidelse*, ty: *wolgefallen*.

S. 93, L. 4-7. *Udtydning*; de tyske Udgaver, som har, dette Stykke (Wittenb.udgaverne 1529-39, Magdeb.udg. 1534) har enten ingen Overskrift eller det latinske *scholia*.

S. 93, L. 7. *benedidelse*, Orig: *bendidelse*.

S.93, L. 16. *creature*, ty: *flesche (fleische)*.

113

S. 93, L. 21. *barmhiertighed*, lat: *misericordia*, men ty: *güdicheit (gute)*.

S. 94, L. 3. *erlig* gengiver ty. *setich (sittig)*; jfr. *erlighed* nf.

S. 94, L. 3. *Hand/ skal/ gerne læne hws* gengiver ty. *herbergisch (gastfrey)*.

S. 94, L. 8. *erlighed* havde ligesom platty. *eerlicheit* Betydningen "Ærbarhed".

S. 94, L. 9-10 gengiver ty: *nen nyelinge (Nicht ein newling)*, lat: *non neophytum*.

S. 94, L. 10. 1. *Timoth. 3*; alle højtyiske Udgaver til 1535 har ved Fejl 1. *Timoth. 4*.

S. 94, L. 10-11. Her findes i forskellige tyske Katekismer et Stykke om "die Zuhörer", se Knoke, Luthers kl. Katechismus 1904, S. 11 og S. 108-109.

S. 94, L. 18-19. Her findes i forskellige tyske Katekismer et Stykke "von den Vnterthanen", se Knoke anf. Skr. S. 110-111. Jfr. S. 58.Fodnote.

S. 94, L. 21. som *de vanmectige*, ty: *alse den swaken wercktüge (als dem schwachen werckzeug)*.

S. 94, L. 23. Efter 1. *Pet. 3*. har alle tyske Udgaver Sætningen: *Vnde weset nicht bitter jegen se (Vnd seid nicht bitter gegen sie)*; Palladius har Henvisningen (*Colloss.3.18*), men mangler Citatet. I Chr. Pedersens Oversættelse af det ny Test. 1531 lyder Stedet: *I mend elsker eders hustruer/ oc verer icke grwme och bitter mod dem*.

S. 94, L. 28. Alle tyske og latinske Udgaver har her Henvisning til 1. *Pet 3*. Oversættelsen stemmer iøvrigt med den latinske Oversættelse.

S. 96, L. 5. ty: *Ein yder lere syne lection/ So wert ydt wol jm huse stan (Ein jeder lem sein lection, So wird es wol jm hause ston)*.

S. 96, L. 12. *handtering*, ty: *gescheffte (geschefft)*, Messebogen 1535: *ting*.

S. 96, L. 14. *huer stat*, Messebogen: *Stadt oc Land* = ty: *stadt vnde lande (Stad vnd Land)*.

S. 96, L. 17. *forkynde oc oplywse (deris Ecteskaff)*, Messeb: *forkynde oc lade forkynde*, ty: *vorkündigent vnde beden se vp (ver kundigens vnd bitten sie auff)*.

S. 96, L. 19. *Herrer oc Førster/ Borgemestere oc Raadt*; Messebogen: *Herrer oc raad* = ty: *Her en vnde Radt (Herrn vnd rat)*.

S. 96, L. 21. *maand "man"*; den almindelige Skriftform er *mand*.

S. 96, L. 21, *kircke dørren*, ty: *der kirchen*.

114

S. 96, L. 23 og S. 97, L. 11 *brud oc brudgomme*, ty: *se (sie)*.

S. 96, L. 25-26. Oversætt, stemmer ikke med de tyske Udgaver.

S. 97, L. 1. Den tilsvarende tyske Text lyder i Magdeb.udg: *ane allene dat se klock darauer syn vnde ydt meistern mögen*, i Wittenb.udg: *on das sie es vberklügeln/ vnd vbermeistern mügen*; Messebogen søger her at gengive den højtyiske Text: *alleene att de kunde wære offuerkloge oc offuermestere*. Oversættelsen hos Palladius er jo meget fri.

S. 97, L. 3. *oc - hoffuit*; intet tilsvarende findes i de tyske Udgaver; heller ikke i Messebogen.

S. 97, L. 9. *tant oc dict*, tautologisk Oversætt af ty: *gedichte (geticht)*.

S. 97, L. 15. *hundrede maal*, ty: *hundert mael (hundert mal)*; Messebogen: *hundrede gange*.

S. 97, L. 17. Orig, har *o:*, mens den ellers altid har *oc* eller *och*.

S. 97, L. 22. *lader "Latter"*, ty: *lachende (lachen)*.

S. 97, L. 29. *leckerii*, ty: *lecherye (leckerey)* "Gøgl". I Messebogen er sidste Del af Sætningen udeladt, men i Resens Udg. 1608 bevares Oversættelsen fra Enchiridion 1538.

S. 97, L. 32. Ordet *almindelig* findes ikke i de ty. Udgr.

S. 98, L. 12. *der i ath sige "sige derimod"* efter tysk: *darein zu sprechen*. Udtrykket findes oftere hos Palladius, f. Ex. i Visitatsbogen.

S. 98, L. 14-15. Oversættelsen er meget udvidet.

S. 99, L. 1-14. Tavsens Oversætt, af de fem Mosebøger (1535) er helt igennem stærkt nyttest, men ikke afskrevet, jfr. foran S. 42.

S. 99, L. 8. *det er nu een sinde been* = Tavsens: *det er nw een sinde been....*, Magdeb.udg: *dat were ein mal knake*, men Wittenb.udg: *das ist doch bein....*

S. 99, L. 20-S. 100, L. 2. Chr. Pedersens Oversætt. af det ny Testamente 1531 (Ef. 5.25) er helt igennem benyttet. Jfr. foran S. 42.

S. 100, L. 5-17. Tavsens Oversætt, af Mosebøgerne (1. Mos. 3) er benyttet, jfr. foran S. 42.

S. 100, L. 13. *alle dine leffue dage* = Tavsens: *alle dijne leffue dage*; Magdeb.udg: *dyn lëuedage*, men Wittenb.udg: *dein leben lang*.

S. 100, L. 22-30. Tavsens Oversættelse af Mosebøgerne (1. Mos. 1) er benyttet.

S. 100, L. 25. *øxler oc formerer eder* - Tavsens: *øxler oc formerer eder*; ty: *weset fruchtbar vnde vormeret juw, (Seid fruchtbar vnd mehret euch)*.

115

S. 100, L. 28. *offuer alt det leffuende der kryber paa iorden* = Tavsens: *offuer alt det leffuende der kryber paa iorden*; ty: *auer alle dërte dan vp erden krüppet, (vber alles thier dass auff erden kreucht)*.

S. 100, L. 31. *foer*, Præs. "faar". Palladius bevarer ellers i Almindelighed *aa*, jfr. foran S. 48.

S. 101, L. 1. Orig. *mit* for *met*.

S. 101, L. 10. Fortalen staar i Messebogen *efter* Ritualet.

S. 101, L. 14. Som foran S. 112 nævnet, skrives i Døbebogen gennemført: *Daaben*, men i Daabens Sakramente: *Doben*. I øvrigt er der ingen Uoverensstemmelser i Ortografien.

S. 101, L. 18. *oc - handler* findes ikke i de tyske Udgaver.

S. 101, L. 28. *kloglige*, ty: *klechliken (kleglich)*; samme Ord oversættes i Luthers Fortale foran S. 69, L. 6, ved *arme*. I Messebogen oversættes Ordet ved *ynckelige*, men hos Resen 1608 bevares Ordet *klageligen*.

S. 102, L. 6 efter Parentesen er Sætningen: *dat ydt wol van noden ys (das es wol not ist)* udeladt. I Messebogen staar: *att det vel nød er*.

S. 102, L. 6. *ath være "at værge"*; derimod skrives *suerge*, f. Ex. S. 74, L. 17, og *smørge* "smøre" S. 102, L. 18.

S. 102, L. 11. *frycter* gengiver ty. *besorge*, der S. 72, L. 20 var oversat ved *besørge*.

S. 102, L. 12-13. *saa kaaldelige oc saa laddelige*, Magdeb.udg: *so kolde vnde trach*, Wittenb.udg: *so kalt vnd lessig*, Messebogen: *saa løssactige oc forsømmelige, laddelig d. e. ladelig "lad"*.

S. 102, L. 19. *hoffuitpanden*, ty: *vörhöuet(scheittel)*, Messebogen: *ansict*, Resen 1608: *Panden*. Betydningen af "Hovedpande" er i Almindelighed "Hjerneskal".

S. 103, L. 2. *vild*, Magdeb.udg: *rokelose*, Wittenb.udg: *rohe*.

S. 104, L. 9. *floden "Syndfloden"*, = Tavsens Døbebog: *Floden*; Messebogen: *vandfloden*; ty: *sindfloth*

(*sindflut*) = Resens Udgave 1608: *Syndfloden*.

S. 104, L. 17. *salighedzens bad*, ty: *einer saligen sindfloth (seligen sindflut)*, Resen 1608: *en salig Syndflod*.

S. 104, L. 21-22. *det som hannem aff Adam er met fød/ det er den synd som Adam gjorde*. Dette Sted svarer ikke til nogen kendt Redaktion af Døbebogen; Tavsens har kun: *som hannem er medføed af Adam*; Messebogen har: *huilcken det haffuer erffuit aff Adam och det paa sin egen vegne schylligt er*, hvad der er i fuldstændig Overensstemmelse med Magdeb.udg: *allent wat 116 van Adam angeboren ys/ Vnde he seluest darts gedan hefft* og Wittenb.udg: *alles was jm von Adam angeboren ist/ vnd er selb da zu gethan hat*. Her har da Palladius undtagelsesvis foretaget en real Rettelse; jfr. Engelstoft, Liturgiens Hist. S. 184.

S. 104, L. 33-S. 105, L. 4. Baade Chr, Pedersens Oversætt. af det ny Test, 1531 og Tavsens Døbebog er benyttet.

S. 105, L. 1. *hiemmerige* = Tavsens: *Himmerig*; men Chr. Pedersen: *Gudz rige* = ty: *das Reich Gottes*.

S. 205, L. 27, *hellige menniskers samfund*, jfr. foran S. 81, L. 7: *helgens samfund*; begge Steder har Wittenb.udg: *gemeine der Heiligen*, Magdeb.udg: *gemeine der helligen*. Den forskellige Oversættelse i Enchiridion maa skyldes forskellige danske Forbilleder.

S. 105, L. 28. *legemens*. Orig. ved Trykfejl; *legemeus*.

S. 106, L. 4. *offuer Daaben*, ty: *inn die Tauffe* = Resen 1608: *i Daaben*.

S. 107, L. 26. *HGHVDA*. Disse Bogstaver er Hans Vingaards Symbolum og findes sidst i Bogen i en Mængde af hans Tryk; i nogle Tryk findes kun Bogstaverne *HGHVD*, mens andre Tryk helt mangler et saadant Symbolum. I et enkelt Tryk fra 1537 (se Bruun, Aarsberetninger og Meddelelser II, 177) findes i Stedet for Bogstaver en latinsk Sentens: *Verbum Domini manet in æternum. Amen*. At *Verbum Domini* (eller *Dei*) ogsaa er det centrale i den Sentens. Symbolet udtrykker, er vistnok utvivlsomt, Ligeledes er A sikkert Tegn for *Amen*. *GH* er ifølge Forkortelsesregler rimeligvis Tegn for *gens humana* (eller *genus humanum*). Idet det første *H* da maa være Tegn for Verbet, er dette sandsynligvis *honorare*; hele Sentensen lyder altsaa: *Honoret gens humana verbum Domini. Amen*. En noget udvidet Form findes i et Tryk fra 1528 (Bruun, anf. Skr. I, 361), her staar *B L. H G H1 VD*, rimeligvis *Benedicat, laudet, honoret gens humana verbum Domini*2 .

* *

—